

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

AZERBAYCAN'DA EHL-İ HAKLAR

SAYADDİN BADIROV

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. AYTEKİN ŞENZEBEK

KONYA-2025

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sayaddın BADIROV		
	Numarası	22810601022		
	Ana Bilim /Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/İslam Mezhepleri Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	AZERBAYCAN'DA EHL-İ HAKLAR			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Sayaddın BADIROV

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sayaddin BADIROV		
	Numarası	22810601022		
	Ana Bilim /BilimDalı	Temel İslam Bilimleri/İslam Mezhepleri Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	AZERBAJYCAN'DA EHL-İ HAKLAR			

Özet

Bu araştırma, İslam mezhepleri tarihi çerçevesinde gulât (aşırı) Şîî eğilimler arasında değerlendirilen Ehl-i Hak inancının, özellikle Azerbaycan coğrafyasındaki tarihsel oluşumu ve gelişim sürecini ele almaktadır. Çalışmada, Ehl-i Hak inancının söz konusu bölgedeki toplumsal, kültürel ve siyasal koşullarla etkileşimi analiz edilmekte; bu etkileşimin, inanç sisteminin yerleşik yapısına ve bölgedeki edebî yansımalarına nasıl şekil verdiği ortaya konulmaktadır. Bu inanç sisteminin dışı kapalı doğası, mensuplarının dini ritüellerini ve öğretilerini kamuya açık alanlardan uzak bir şekilde gerçekleştirmelerine neden olmuştur. Azerbaycan edebî geleneği incelendiğinde, bu bölgenin yalnızca siyasi değil, aynı zamanda mistik ve heterodoks inanç sistemlerinin de yoğunlaştığı bir merkez olduğu görülmektedir. Özellikle Hak Âşıkları olarak bilinen halk şairlerinin hayat hikâyeleri ve eserleri, çoğunlukla Ehl-i Hak inancı ile iç içe geçmiş bir nitelik arz etmektedir. Bu durum, edebî kimliğin mistik inançlarla bütünleştiğini ve şiîrsel anlatımın aynı zamanda bir inanç aktarımı işlevi gördüğünü göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ehl-i Hak; Yâresân; hak âşıkları; Alevîlik; Bektaşîlik.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Sayaddin BADIROV		
	Student Number	22810601022		
	Department	Basic Islamic Sciences/ History of Islamic Sects		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Aytekin ŞENZEYBEK		
Title of the Thesis/Dissertation	The Ahl-i Haqq in Azerbaijan			

This study examines the historical formation and development of the Ahl-i Haqq belief system classified within the history of Islamic sects as part of the ghulāt (extremist) Shi'i tendencies particularly within the geographical context of Azerbaijan. The research analyzes the interaction of this belief system with the social, cultural, and political conditions of the region, revealing how such interactions shaped both the institutional structure of the faith and its literary reflections in the area. The esoteric and inward-oriented nature of the Ahl-i Haqq tradition has led its adherents to practice their religious rituals and transmit their teachings away from public visibility. An examination of Azerbaijani literary tradition reveals that the region functioned not only as a political center but also as a focal point for mystical and heterodox belief systems. In particular, the life stories and works of folk poets known as Hak Ashiks are often closely intertwined with the Ahl-i Haqq faith. This phenomenon illustrates the integration of literary identity with mystical beliefs, indicating that poetic expression also served as a medium for the transmission of religious doctrine.

Keywords: Ehl-i Hak; Yārsān; Lovers of the Truth; Alevism; Bektashism.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	6
GİRİŞ	7
1. Araştırmanın Konusu ve Önemi	7
2. Araştırmanın Amacı	8
3. Araştırmanın Metodu	9
4. Araştırmanın Sınırlandırılması	9
5. Araştırmanın Kaynakları	10
BİRİNCİ BÖLÜM	13
EHL-İ HAKLAR'IN TEŞEKKÜL SÜRECİ	13
1. Ehl-i Hak İsimlendirmesi ve Kavramın Mahiyeti	13
2. Ehl-i Hakların Teşekkül Süreci	17
3. İnanç Sistemi	21
3.1. Tanrı İnancı	24
3.2. Don Ba Don / Donadon İnancı	29
3.3. Ritüel ve Semboller	30
İKİNCİ BÖLÜM	38
AZERBAYCAN'DA EHL-İ HAKLAR	38
1. Ehl-i Hakların Azerbaycan'da Yayılması	38
2. Ehl-i Hakların Azerbaycan ve İran'daki Merkezleri	42
3. Ehl-i Haklar Arasında Önemli Hanedan ve Azerbaycan'daki Şahsiyetler	45
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	50
EHL-İ HAKLARIN DİĞER İNANÇ VE GURUPLARLA İLİŞKİSİ	50
1. Tasavvuf İlminde Ehl-i Haklar	51
2. Alevîlik / Bektaşîlik ve Ehl-i Hak	54
3. Kürtler ve Ehl-i Haklar	59
SONUÇ	62
KAYNAKÇA	64

ÖNSÖZ

Ehl-i Hak inancı, tarihsel süreç içerisinde Yâresân, Gorân, Kakâî ve Ali İlâhîler gibi farklı isimlerle bilinmektedir. Bu durum bahsi geçen inanç topluluğunun geniş bir coğrafyada farklı kültürel ve mezhepsel yapılarla etkileşim içinde olduğuna işaret eder. Azerbaycan coğrafyasında bu inanç sistemi Safevîler döneminde, bilhassa Hatâî mahlaslı Şah İsmail (ö. 930/1524) zamanında daha görünür hâle gelmiş; bu dönemde Hak Âşıkları olarak anılan mensupları aracılığıyla varlıklarını hem mistik hem de edebî alanlarda sürdürmüşlerdir.

Araştırmacılar arasında Ehl-i Hak inancının tarihî kökenleri, kuramsal yapısı ve önde gelen şahsiyetleri konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte hem geleneksel anlatılarda hem de modern literatürde Sultan İshak'ın (ö. 890/1485), bu inanç sisteminin kurucu figürü olduğu kabul edilir.

“Azerbaycan’da Ehl-i Haklar” başlıklı bu çalışma, giriş bölümüne ilave olarak üç ana bölümden oluşur. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, problemi, amacı, önemi, yöntemi ve sınırlılıkları ortaya konularak çalışmanın çerçevesi belirlenir. Birinci bölümde, Ehl-i Hak inancının tarihsel kökeni, oluşum süreci ve kurumsal yapısı ele alınarak bu inanç sisteminin teşekkülü hakkında ayrıntılı bilgiler sunulur. İkinci bölüm, Ehl-i Hakların Azerbaycan ile olan tarihsel, kültürel ve mezhepsel ilişkilerine odaklanmak suretiyle Safevîler dönemi ve sonrasındaki etkileri değerlendirmektedir. Üçüncü bölümde ise Ehl-i Hakların diğer dinî geleneklerle etkileşimleri mevcut literatür ve kaynaklar ışığında analiz edilerek mukayeseli bir değerlendirme yapılır. Hâlihazırdaki bu çalışmada, söz konusu bilgilerden hareketle Ehl-i Hakların bölgedeki tarihi varlığı ve etkileri üzerine odaklanılmıştır. Nitekim Azerbaycan tarihine ilişkin literatürde bu inanç hakkında mevcut bilgilerin sınırlı olması, konunun akademik olarak ele alınmasını ve detaylı biçimde araştırılmasını gerekli kılmaktadır.

Bu araştırmanın hazırlanma sürecinde, engin bilgi birikimi ve tecrübeleriyle bana rehberlik eden, çalışmamın bilimsel ve sistematik bir çerçevede şekillenmesine önemli katkılarda bulunan, her aşamada desteğini ve ilgisini esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. AYTEKİN ŞENZEBEK’e en içten şükranlarımı sunarım. Ayrıca, çalışmamın gözden geçirilmesi ve geliştirilmesi aşamalarında yapıcı değerlendirmeleriyle katkı sağlayan Dr. Öğr. Üyesi SALİH KALKAN’a ve süreç boyunca desteğini hissettiren kıymetli dostlarıma da içten teşekkürlerimi ve derin minnettarlığımı ifade etmek isterim.

KONYA, 2025

GİRİŞ

İslam tarihinde Şîliğin gulât(aşırı) kollarından biri olarak ortaya çıkan Ehl-i Haklar, inançlarını uzun süre gizli bir şekilde sürdürmüşlerdir. Azerbaycan edebiyatı incelendiğinde, bu coğrafyada ortaya çıkan Hak Âşıklarının¹ yaşam öyküleri, genellikle Ehl-i Hak inancı ile ilişkilendirilmiştir. On altıncı yüzyılın ilk çeyreğinde Safevî Devleti'nin etkisi altında bulunan Azerbaycan, söz konusu dönemde birçok Ehl-i Hak mensubuna ev sahipliği yapmıştır.

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Araştırmamızın konusunu Yâresân ve Ali İlâhiler olarak da isimlendirilen Ehl-i Hak inancının, Azerbaycan topraklarındaki teşekkül süreci ve bu topluluğun inanç esasları oluşturmaktadır. İslam tarihinde ortaya çıkan ve batınî dini yorumlamalardan biri olarak kabul edilen Ehl-i Hakların, inançlarını gizledikleri bilinmektedir. Bu sebepten dolayı Ehl-i Hakların özellikle Azerbaycan coğrafyasına olan etkileri ve bu topraklarda yaşadıkları süre boyunca ne gibi faaliyetlerde buldukları az bilinen hususlardandır. Literatürdeki bu eksikliğin giderilmesi amacıyla Ehl-i Haklar çalışmamıza konu olarak belirlenmiştir.

Ehl-i Hak inancının ve bu topraklarda yaşayan Ehl-i Hak mensuplarının araştırılması çalışmamızın önemini ortaya koymaktadır. Nitekim çalışmamızda da vurgulanmaya çalışıldığı üzere Safevî Devleti etkisi altında olan Azerbaycan'ın söz konusu süreçte birçok Ehl-i Hak mensuplarını kendi topraklarında barındırdığı görülür. Azerbaycan Ehl-i Hak topluluklarının da Şah İsmail'e derin bir sevgi ve bağlılık beslemiş oldukları anlaşılmaktadır. Şah İsmail'in, Hatai mahlasıyla yazdığı divanını bu topluluğa emanet olarak bırakmış olması da aradaki bağı gösterir. Günümüzde söz konusu divan, Ehl-i Hak cemlerinde okunarak ve müzik eşliğinde icra edilerek anılır. Ayrıca Ehl-i Hak Âşıkları, Şah İsmail'in şiirlerini günümüzde de saz eşliğinde söylemeyi sürdürmektedirler.²

Şah İsmail dönemi Azerbaycan'ında faaliyet gösteren Ehl-i Hak toplulukları, bugüne kadar yapılan Azerbaycan tarih yazımında genellikle yüzeysel ve tali bir unsur olarak ele alınmış, bu toplulukların inançsal yapısı, sosyal örgütlenmeleri ve siyasal etkileri derinlemesine incelenmemiştir. Oysaki Ehl-i Hak inancı, Safevîler dönemi heterodoks

¹ Azerbaycan topraklarında yaşayan tasavvuf ehli. Hak Âşıkları olarak isimlendirilir ve çoğunluğu Ehl-i Hak ile irtibatlı.

² Fahrettin Salim Bahşeliyev, *Milli Yaddaş Sisteminde İrfan ve Tasavvuf*, ed. Hüseyin İsmayılov (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi: Amea yayınları, 2010), 102.

zemininde şekillenen ve özellikle Şah İsmail'in dinî-siyasal politikaları bağlamında kritik bir yer işgal eden bir yapıdır. Bu bağlamda, Ehl-i Hak topluluklarının yalnızca dinî bir kimlik olarak değil, aynı zamanda tarihsel, kültürel ve etno-politik bir özne olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bilindiği üzere, Şah İsmail'in iktidarında Azerbaycan coğrafyası uzun süre İran merkezli Safevî siyasetiyle iç içe geçmiş, bu durum bölgedeki mezhep ve kimlik yapılarını doğrudan etkilemiştir. Azerbaycan topraklarında yaşayan Ehl-i Hak mensuplarının bu dönemdeki konumları, yalnızca Safevî ideolojisiyle olan ilişkileri açısından değil, aynı zamanda Osmanlı-Safevî rekabeti ve sınır politikaları çerçevesinde de önem arz etmektedir.

Özellikle Rus Oryantalistler başta olmak üzere, İran ve Kürtler üzerine çalışan birçok Avrupalı araştırmacı, on dokuz ve yirminci yüzyıl boyunca Azerbaycan'a gelmiş; tarihsel olarak Karakoyunlulara ait olan ve Ehl-i Hak topluluklarının önemli merkezlerinden biri kabul edilen Maku bölgesinde gözlem ve incelemelerde bulunmuşlardır. Bu çalışmalar, Ehl-i Hak inancının coğrafi dağılımı ve tarihsel sürekliliği hakkında önemli ipuçları vermektedir. Ancak bu incelemeler genellikle etnografik gözlemlerle sınırlı kalmış; Ehl-i Hakların Safevîler dönemiyle olan doğrudan tarihsel ilişkileri ihmal edilmiştir.

Bu araştırma, Şah İsmail döneminde Azerbaycan'daki Ehl-i Hak topluluklarının tarihsel varlığını, inanç sistemlerini ve sosyo-politik rollerini hem dönemin kaynaklarına hem de modern araştırmalara dayanarak incelemeyi amaçlamaktadır. Böylece, Ehl-i Hakların tarihsel süreç içerisindeki konumu, Safevî devlet anlayışı ve Şîileşme politikaları ile olan ilişkisi çerçevesinde yeniden değerlendirilmiş olacaktır.

2. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın temel amacı, İslam toplumları içerisinde varlığını sürdürmesine rağmen hakkında sınırlı bilgi bulunan Ehl-i Hak topluluğunun ibadet pratiklerini, inanç sistemlerini ve bânîni yapısını mümkün olduğunca kapsamlı bir şekilde ortaya koymaktır. Bunun yanında çalışmamızın bir diğer amacı bu bölgede yaşayan insanların hayatları hakkında kısa da olsa bilgi vermek ve Azerbaycan topraklarında kurulan devletlerden bu yana burada bulunan Ehl-i Hak inancını tanıtmaktır.

Gulât olarak tanımlanan ve inanç yönünden aşırılığa kaçan bazı gruplarda olduğu gibi, Ehl-i Haklar arasında da takiyye ve sır kardeşliği gibi gizlilik esasına dayalı

yöntemlerin benimsendiği görülmektedir. Bu durum Azerbaycan coğrafyasında yaşayan diğer Müslüman topluluklar ile Ehl-i Haklar arasında güven sorunları gibi toplumsal ayrışmalara varan çatışmalara da zemin hazırlamıştır. Mistik bir inanç olarak kabul edilen Ehl-i Hakların Azerbaycan topraklarında olduğu gibi yayıldığı diğer yerlerde de haklarında sıhhati tartışmalı olan muğlak rivayetler bulunmaktadır. Bu bağlamda araştırmamızın amacı bu muğlaklığın mümkün olduğu kadar giderilmesidir.

3. Araştırmanın Metodu

Araştırmamız yukarıda belirtildiği üzere Azerbaycan'daki Ehl-i Hak inancının teşekkül dönemini, tarihsel süreçte yaşadığı değişim/dönüşümleri ve ritüellerini konu edinmektedir. Bu hususun bilimsel olarak ortaya konulabilmesi için İslam Mezhepleri Tarihi alanının temel metodolojilerinden olan *zaman-mekân bağlamında fikir-hadise irtibatı* çerçevesinde konu incelenmiştir. Bunun yanında objektif bir perspektifin yakalanması adına betimleyici (deskriptif) bir yaklaşım benimsenmiştir. Ayrıca çalışma boyunca sosyal bilimlerin içerik analizi, nedensellik, kavramsallaştırma metotları da kullanılmıştır.

Mezkûr yöntemler çerçevesinde öncelikle bölgede yaşamış Ehl-i Hak mensuplarının yaşamları ve eserleri incelenmiştir. Ancak araştırma yalnızca Azerbaycan ile sınırlı kalmamıştır. Bu nedenle Ehl-i Hak inancının diğer coğrafi merkezleriyle de ilgili kaynaklara başvurulmak suretiyle araştırmamızda daha kapsamlı bir bakış açısı yakalanmaya çalışılmıştır. Senkretik bir yapıya sahip olan Ehl-i Hak inancının, diğer din ve mezheplerle olan ilişkileri de ele alınarak mezhepler arası etkileşimler analiz edilmeye gayret edilmiştir.

4. Araştırmanın Sınırlandırılması

“Azerbaycan'da Ehl-i Haklar” başlıklı araştırmamız, coğrafi açıdan Azerbaycan Bölgesi başta olmak üzere, bu inancın yayıldığı topraklar ile sınırlandırılırken zamansal açıdan ise teşekkül süreci ile tahdit edilmiştir.

Ehl-i Hak inancının Azerbaycan'daki tarihsel varlığı, özellikle Karabağ bölgesinde yoğun bir yerleşimle kendini göstermektedir. Ancak 19. ve 20. yüzyıllarda Çarlık Rusyası'nın uyguladığı sürgün politikaları ile birlikte, bölgedeki demografik yapıyı derinden etkileyen Karabağ merkezli çatışmalar ve Ermeni saldırıları neticesinde, Ehl-i

Hak mensupları yerel halkla birlikte zorunlu göçe maruz kalmıştır. Bu süreç, inanç topluluğunun Karabağ'daki varlığının büyük ölçüde ortadan kalkmasına yol açmıştır. Bugün itibarıyla Azerbaycan sınırları içerisinde Ehl-i Hak inancına mensup topluluklara rastlanmaması, bu çalışma kapsamında doğrudan kaynaklara ve sözlü anlatımlara ulaşılmasını imkânsız hâle getirmiştir. Bu durum, araştırmanın kapsamını ve derinliğini önemli ölçüde sınırlamıştır.

5. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmada, Ehl-i Hak inancı hakkında kaleme alınmış kitaplar, dokümanlar, dergiler ve akademik makaleler başlıca kaynaklar olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, Ehl-i Hakların kutsal metinlerinin yer aldığı *Serencam*, mevcut kaynaklar arasında en eski Ehl-i Hak metinlerinden biri olma özelliğini taşıması ve Ehl-i Hak geleneğinin en önemli metni olarak değerlendirilmesi itibarıyla bu eser hakkında bazı hususlara dikkat çekilebilir. Bu metin, Ehl-i Hak topluluğunun oluşum sürecinin ilk aşamalarına dair önemli bilgiler içermektedir.³ Söz konusu metinlerde yaratılanların ve dünyanın evrimi mitolojik bir yapıya sahiptir.

Ehl-i Hak inancının temel kaynaklarından biri olan *Serencam*'dan söz ederken, metnin aktarım ve anlaşılma süreçlerine etki eden sosyo-kültürel koşulları da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Çünkü 14. yüzyılı ele alırsak Ehl-i Hak topluluklarının yoğun olarak yaşadığı bölgelerde okuryazarlık oranı oldukça düşüktü; okuma yazma bilenlerin sayısı son derece sınırlıydı. Bunun yanı sıra Arapça, Farsça ve Türkçenin farklı lehçelerinin bir arada kullanılması hem *Serencam* metnine erişimi hem de içeriğinin anlaşılmasını daha da zorlaştırmaktaydı. Bu sebeple *Serencam*, halk arasında büyük ölçüde yazılı bir metin olarak değil, sözlü kültür aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılan beyitler ve anlatılar yoluyla muhafaza edilmiştir.

Ehl-i Hak inancının kutsal metinlerinden biri olan *Serencam*, günümüzde pratik anlamda işlevsiz hâle gelmiştir. Bunun temel nedeni, *Serencam*'ın dilinin oldukça ağır ve arkaik olması, bu yüzden günümüz müritleri tarafından anlaşılmakta güçlük çekilmesidir. Metin, dilsel olarak Goranice'nin kadim bir biçiminde kaleme alınmıştır ve yorumlanması için özel uzmanlık gerektirmektedir.

³ Hamzeh'ee, M. Reza. *Yâresân (Ehl-i Hak) bir Kürt Cemaati Üzerine Sosyolojik Tarihsel ve Dini Tarihsel Bir İnceleme*. çev. Ergin Öpengin. İstanbul: Avesta Yayınları, (2008), 63-64.

Bu bağlamda, Rus Oryantalist Vladimir Ivanow, yaklaşık elli yıl sonra Ehl-i Hak inancına dair önemli bir akademik girişimde bulunmuş, Farsça yazılmış Ehl-i Hak metinlerinden oluşan bir koleksiyon yayımlamıştır. Bu koleksiyon, Dinler Tarihi perspektifiyle kapsamlı biçimde analiz edilmiş ve akademik çevrelerde büyük ilgi uyandırmıştır. Ancak bu metinlerin, doğrudan Ehl-i Hak topluluklarının kendi dinî tecrübesiyle örtüşmemesi, metinlerin mistik-sözlü gelenekle çelişmesi nedeniyle müridler tarafından reddedildiği ifade edilmektedir. Bu durum, Ehl-i Hak inancının yazılı ve sözlü kültür arasındaki gerilimli ilişkisini gözler önüne sermektedir.⁴

Philip G. Kreyenbroek'e göre Ehl-i Haklar'a ait dinî metinler çeşitli dillerde mevcuttur. Bu metinler arasında, Azerbaycan Türkçesine yakın bir Türk lehçesi ile yazılanın yanı sıra Farsça ve Kürtçe yazılmış metinler de yer almaktadır.⁵ Ayrıca Ehl-i Hakların kutsal kitaplarına *Defter* veya *Kelam* da denilmektedir.⁶

Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış ilk Ehl-i Hak kelimeleri, 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başlarında yaşamış ve ölüm tarihi tam olarak belli olmayan Bayrak Kuşçuoğlu'na ait olduğu kabul edilmektedir. Kuşçuoğlu'nun yazdığı şiirlerindeki ifadelerden anlaşıldığına göre, Ehl-i Hak inancına göre bedenleşen Tanrısal varlık, başlangıçta Goranî dilini konuşmaktadır. Ancak daha sonra bu kutsal varlığın Türkçe konuşmaya başlaması, şâir tarafından bir sevinç ve şükür vesilesi olarak yorumlanmaktadır. Bu yaklaşım, Bayrak Kuşçuoğlu'nun Ehl-i Hak öğretisi içerisinde Türk dilinin varlığına ve kullanımına özel bir anlam atfettiğini göstermektedir.⁷

Yukarıda ifade edilen birinci el kaynakların yanında çağdaş dönem eserlerden de istifade edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, araştırma konusuyla doğrudan ilişkili olan Muhammad Dawod Hajizada'nın *Yâresân (Ehl-i Hak) Cemaatinin Teşekkül Süreci ve İnanç Esasları* başlıklı çalışması ile İbrahim Karaca'nın *Ehl-i Haklar'da Kültürel Hayat* isimli eseri ve yazarın konuyla ilgili diğer akademik yayınları dikkate alınmıştır.

Söz konusu çalışmalar, ağırlıklı olarak İran'daki Yâresân toplulukları üzerine yoğunlaşmakta ve bu yönüyle önemli bilgiler sunmaktadır. Buna karşın, eldeki bu araştırma, Azerbaycan coğrafyasındaki Ehl-i Hak topluluğunu inceleme nesnesi olarak

⁴ Jean During "A Critical Survey on Ahl-e Haqq Studies in Europe and Iran", Tord Olsson vd., *Alevî Identity: Cultural, Religious and Social Perspectives* (London: Taylor and Francis, 2005), 128.

⁵ Philip G. Kreyenbroek, "The Religious Textual Heritage of The Yâresân (Ahl-e Haqq)", *Oral Tradition* 35/2 (2022), 332.

⁶ Mohammad Dawod Hajizada, *Yâresân (Ehli- Hak) Cemaatinin Teşekkül Süreci ve İnanç Esasları* (Konya: Necemettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024), 4.

⁷ Bahşeliyev, *Milli Yaddaş Sisteminde İrfan ve Tasavvuf*, 113-114.

merkeze almakta; bu yönüyle, literatürdeki mevcut boşluğa mütevazı bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Bu kaynaklarla birlikte aynı bağlamda alana katkı sağlayan diğer araştırmacılar tarafından yazılmış konu özelinde hazırlanan tezler de kaynak olarak kullanılmıştır. Ehl-i Hak ozanı Fahrettin Salim'in yayımladığı makaleler ve kendisiyle kurulan irtibat aracılığıyla elde edilen bilgiler de birinci el kaynak niteliğinde olması hasebiyle çalışmamıza dâhil edilmiştir. Bunun yanı sıra konu ile ilgili hazırlanan çeşitli makaleler de araştırma kapsamında incelenmiştir. Yine Ehl-i Hakların ortaya çıktığı yıllarda yazılan temel kaynaklar, kitaplar ve dokümanlardan istifade edilmiştir. Buna göre Ehl-i Hakların gelişim süreci ve sonraki dönemleriyle ilgili ilk başta elimizde mevcut olan temel kaynaklar esas alınmıştır.

Müslüman araştırmacıların yanında ayrıca yabancı kaynaklara da imkânlar ölçüsünde ulaşılmıştır. Oryantalist araştırmacıların eserleri, bu bağlamda tercüme edilerek bilimsel bir analiz sürecine tabi tutulmuştur. Ayrıca Namiq Musalı'nın *Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar* adlı eseri ile bu inanç ile ilgili kaleme aldığı diğer çalışmalar kaynak olarak kullanılmıştır.

Azerbaycan tarihine etki eden destanlar arasında yer alan "Dede Korkut" destanı, bu coğrafyada yaşamış Ehl-i Hak toplulukları açısından önemli bir bilgi kaynağı olarak değerlendirilmektedir. Destanda adı geçen Gazan Han'ın, İlhanlılar Devleti'nin başına geçtiği döneme ilişkin anlatılar, Azerbaycan'daki Ehl-i Haklar için tarihsel açıdan dikkate değer bir bağlam sunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EHL-İ HAKLAR'IN TEŞEKKÜL SÜRECİ

Hint ve İran inançlarına kadar uzanan köklere sahip olan Ehl-i Hak inancının, farklı yaklaşımlar olmakla birlikte genel itibarla on dördüncü yüzyılda Sultan İshak tarafından İran'ın batısında sistemleştirildiği anlaşılmaktadır. Ehl-i Hak inancına dair mevcut bilgiler çoğunlukla parçalı, yer yer çelişkili niteliktedir. Bu inanç topluluğuna ilişkin ilk yazılı kaynakların büyük ölçüde Ehl-i Hak mensupları tarafından kaleme alındığı düşünülmektedir.

Rus oryantalist Vladimir Minorsky, Ehl-i Hak inancını başta “Gorân” adı olmakla beraber farklı kavramlar ile isimlendirmektedir.⁸ Bu bölümde Ehl-i Hak kavramının mahiyeti, teşekkül süreci ve temel inanç sistemine odaklanılmıştır. Bu bağlamda öncelikle Ehl-i Hak kavramını ifade ettiği anlam üzerinde yoğunlaşmıştır.

1. Ehl-i Hak İsimlendirmesi ve Kavramın Mahiyeti

Ehl-i Hak inancına “Taife-i sân”, “Yâresân”, “Yârsîtân”, “Din-i Yarî (yârın dini)”, “Âyin-i Yarî (yârın inancı/yolu)”, “Gorânî, Dervîşî” ve “Âyin-i Hakikat (hakikat yolu)” denilmektedir. Ayrıca “Tayife-i Gorân”, “Ali İlâhîler/Alıyyullâhîler”, “Kakâî”, “Davudî”, “Nusayrî”, “Bektâşî”, “Nuristanî”, “Ehl-i Sır”, de denilmektedir.⁹ Araştırmamızda “Yâresân”, “Ehl-i Hak” ve “Ali İlâhî” gibi kavramlara yer verilmekle birlikte, çalışmanın odak noktasını “Ehl-i Hak” terimi oluşturmaktadır. Genel anlamda bu kavramların tamamı aynı inancı ifade etmekle birlikte, farklı coğrafyalarda ve bağlamlarda çeşitli adlandırmalarla anıldıkları görülmektedir.

Günümüzde Ehl-i Hak toplulukları diğer dinlerden Zerdüşterin, Yahudilerin ve Hristiyanların; Müslümanlardan ise Sünnî-Şafî ve İmâmiyye Şia'sının yaşadığı bölgelerde varlıklarını sürdürmektedirler. Bu dinî ve mezhebî çeşitliliğin bulunduğu coğrafyada Ehl-i Hak inancına mensup grupların varlığı, zaman zaman toplumsal gerilimlere yol açabilmektedir. Sünnî ve Şîî çevreler, Ehl-i Hak mensuplarını genellikle “Ali İlâhîleri” olarak nitelendirmektedir.¹⁰

⁸ Geniş Bilgi İçin; Vladimir Minorsky, “The Guran”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 11, No. 1 (1943): 75-103.

⁹ Hajizada, *Yâresân (Ehli- Hak) Cemaatinin Teşekkül Süreci ve İnanç Esasları*, 22.

¹⁰ İbrahim Karaca, “Ehl-i Haklar'da Toplumsal İlişkiler”, *Asya Studies* 4/Special Issue (Özel Sayı) 1 (25 Aralık 2020), 53.

20. yüzyılda Ehl-i Hak toplumu üzerine çalışan araştırmacılar, bu inanç sistemi ile İran dinleri arasında bazı benzerlikler bulunduğunu ortaya koymuşlardır. 1979 yılında İran'da gerçekleşen Şîi Devrimi'nin ardından, Ehl-i Hak topluluğu Şîi rejim tarafından uygulanan politikalara maruz kalmıştır. Bu duruma bir tepki olarak, eğitilmiş Yâresân mensuplarından bazıları, bilimsel araştırmalara dayalı olarak, o zamana dek tasavvufî unsurlar ve İslâmî kavramlarla iç içe geçmiş olan bu inanca yeni bir kimlik kazandırma çabası içine girmişlerdir.¹¹

Literatürde bazı araştırmacılar, Ali İlahîleri gulât-ı Şia arasında sayılan Sebeiyye¹² ile ilişkilendirmektedir. Söz gelimi Nur Ali İlahî'nin bu grubu, Hz. Ali döneminde ortaya çıkan ve İbn Sebe'nin fikirlerini benimseyen bir zümre olarak tanımladığı aktarılır.¹³ Bunun yanında bazı kaynaklar Ehl-i Hak ile Ali İlahileri farklı guruplar olarak görmektedir. Karaca'ya göre Ehl-i Haklarda bulunan hulûl¹⁴ inancı, bu gurubun toplum tarafından *Ali İlahî* olarak bilinmesine yol açmıştır.¹⁵ Ali İlahîler ile Ehl-i Hak topluluğu her ne kadar benzer mistik unsurlar taşısalar da çeşitli veri analizlerine dayalı olarak bu iki oluşumun inanç sistemi ve tarihsel kökenleri bakımından birbirinden farklı yapılar olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hajizade'nin tezinde de ifade edildiği üzere, Ali İlahîlik inancı Ehl-i Hak öğretisinden yaklaşık altı yüzyıl daha önce ortaya çıktığı ileri sürülmüştür.¹⁶

Genel bir değerlendirme yapıldığında, birçok kaynakta Ehl-i Hak ile Ali İlahîlerin ibadet pratikleri ve dinî anlayışları bakımından benzerlik gösterdikleri görülmektedir. Ali İlahîler, kendilerini Ehl-i Hak kimliği içerisinde tanımlamaktadır. Liderlik meselesine gelindiğinde ise mevcut bilgiler doğrultusunda Ali İlahîlerin, Seyyid Abdullah Musevî el-İrâkî isimli bir şahsiyetin belirlediği çizgiyi takip ettikleri anlaşılmaktadır.¹⁷

Azerbaycan'da yaşayan Karapapak (veya Karakalpak) Türklerinin belirli bir kesimi, Kızılbaş kimliği altında *Ali Allahî* inancına mensup topluluklar olarak

¹¹ Seydeh Behnaz Hosseini, *The Yâresân of Iran, Socio-Political Changes and Migration* (Singapore: Palgrave Macmillan, 2020), 148.

¹² Sebeiyye ilk gulât fırkalardan kabul edilir. Abdullah İbn Sebe'ye nisbet edilir. Hz. Osman dönemi ve sonrasında Hz. Ali ile ilgili aşırı düşünceleri yaydığı ifade edilmekle birlikte bazı araştırmacılar Abdullah İbn Sebe'nin tarihi bir karakter olduğunu düşünmektedirler. Detaylı bilgi için bk. Ethem Ruhi Fıglalı, *Günümüz İslam Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008), 87-99.

¹³ Hajizade, *Yâresân (Ehli- Hak) Cemaatinin Teşekkül Süreci ve İnanç Esasları*, 25.

¹⁴ İbrahim Karaca'nın bu çalışmasında hulûl kavramı Ehl-i Haklar için kullanılmaktadır. Lakin gulât fırkalarının hiçbirinde hulûl inancı yoktur. Ehl-i Haklar da gulât inançlardan sayıldığı için bu kavram hulûl değil tecellî olacaktır.

¹⁵ İbrahim Karaca, "Ali İlahî Değil Ehl-i Hak'ız Ehl-i Hak Türklerinde Ali Kültü", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 105 (29 Mart 2023), 233.

¹⁶ Hajizade, *Yâresân (Ehli- Hak) Cemaatinin Teşekkül Süreci ve İnanç Esasları*, 25.

¹⁷ Ahmet Küçükalka, "Ali-İlahî: Interview on Ali İlahîsm & Sayyid İnyad Stories (2014)", *Alevilik-Bektâşilik Araştırmaları Dergisi* 20 (30 Aralık 2019), 296.

tanımlanmaktadır. Bu topluluklar, Gulât-ı Şîa (aşırı Şîî) etkisinde şekillenen ve tasavvufî öğeler barındıran bir inanç grubuna mensup kabul edilirler. İnanç sistemleri, hem Altay Türklerine ait eski inanç unsurlarını hem de Ortadoğu merkezli İslâmî ve heterodoks gelenekleri harmanlayan senkretik bir yapı sergilemektedir. *Ali Allahî* inancında Tanrı'nın ruhunun imamlar ve velîler gibi kutsal kişilere tecellî ettiğine inanılır. Bu bağlamda Şah İsmail de ilâhî kudretin bir tezahürü, yani Tanrı'nın yeryüzündeki bir tür cisimleşmiş hâli olarak görülmektedir. Ayrıca burada kendilerini “Ehl-i Hak (Tanrıcular/Doğrucular)” olarak da adlandırmışlardır.¹⁸

Azerbaycan'da âşık ya da ozan kültürünün kökeninin Ehl-i Hak inancına dayandığı düşünülmektedir. Bu bağlamda, geçmişte Azerbaycan'da yaşamış olan ve dönemin tanınmış halk ozanları kendilerini “Hak Âşıkları” olarak tanımlamışlardır. Söz konusu âşıkların eserlerinde “Hak” kavramına sıkça yer verdikleri ve bu yönleriyle Ehl-i Hak inancı ile bağlantılı temaları işledikleri gözlemlenmektedir.

Yâresân ve Ehl-i Hak adıyla tanınan bu inanç Sultan İshak tarafından 14. yüzyılda İran'ın batısında sistemleştirilmiştir.¹⁹ Thomas Bois'in *The Kurdish* kitabına göre Ehl-i Haklar, inanç olarak İran'ın batısında Luristan'da ortaya çıkmış ve 11. yüzyılın ortalarına doğru ise Mübarek Şah Baba Hoşin tarafından Irak'ın Şahrizor, Hevraman bölgesine getirilmiştir. Sultan İshak, 1316 yılında Hevraman'da bir niyazgâh (adak sunma yeri) inşa etmiş ve merkezini Perdiver'de kurmuştur. Yazara göre Sultan İshak'ın çevresi her biri yedi kişiden oluşan üç gruptan oluşuyordu. Bunlar yedi ebedi olanlar, yedi günahsız olanlar ve sadece yaşlılar arasından seçilen yedi vekil olanlardır. Irak'ta bulunan Kâkâîlerin önde gelen Seyyidleri bu kutsal kabul edilen insanların torunları sayılmaktadır.²⁰

Ehl-i Haklar çok katmanlı dinî düşünceleri ve ritüelleri kendi bünyesinde barındırmaktadır. Öte yandan bu düşünce ve ritüellerin özü, tevhid anlayışına dönüşen bir inanç sistemi olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Ehl-i Hak mensubu kabul edilen Nur Ali İlâhî, Ehl-i Hakların Allah'a şirk koşmadıklarını bilakis tevhit ehli olduklarını ileri sürmektedir.²¹

Ehl-i Hak, temel inançlarında ve kutsal isimlerinde dürüstlük, saflık, yokluk, rıza gibi dört kutsal kavrama atıfta bulunur. Bu dört kelime insanı yaşarken

¹⁸ Yaşar Kalafat, “Karapapah Türkleri” (Asam Kafkasya Araştırmaları, ts.), 850.

¹⁹ Reyhan Rafet Can, “İran'da Ehl-i Hakların Kutsal Mekanları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 107 (29 Eylül 2023), 58.

²⁰ Thomas Bois, *The Kurdish* (Beriut, Lebanon: Khayat Book & Publishing Company, 1966), 96-97.

²¹ Hajizada, *Yâresân (Ehli- Hak) Cemaatinin Teşekkül Süreci ve İnanç Esasları*, 99.

tanımlayabilmektedir. Buna benzer şekilde Ehl-i Hak geleneğine göre dört kişi Hz. Ali'nin yakın arkadaşlarıydı. Bunlar “Selman”, “Kanber”, “Muhammed” ve “Nusayr'dir”.²² Vladimir Minorsky, Ehl-i Hak terimini Hurûfiler gibi diğer inançların da kullandığı görüşündedir. Aynı şekilde Ehl-i Hakikat ismi mutasavvıflar tarafından da kullanılmaktadır. Matti Moosa'ya göre Minorsky, Ehl-i Hak isminin çok geniş ve muğlak olduğunu ve tüm aşırı Şîî gruplara uygulanabileceğini savunur.²³

Ehl-i Hakların bir diğer ismi olan “Yâresân” kelime manasından anladığımız kadarıyla kaynaklarda Tanrı anlamına gelen “Yâ” bizzat Hak olan Allah'ı ifade etmektedir. Çünkü “Yâ” Hakk'ın hiçbir şey yaratmadığı halini ifade eder. Bu anlayış Yâresânların kendilerine göre ezelden beri var olduklarını simgelemektedir. “San” kavramı ise Sultan ve Padişah makamları için kullanılan bir kelime olarak günümüz Türkçesinde aynı manaya delalet etmektedir.²⁴

Diğer taraftan Hajizada'ye göre Ehl-i Hak araştırmacısı Muhammed Mokri, Sultan İshak'ın annesi Dayrek Hatun'a, Yâresanlar tarafından Ramzbar lakabı verildiğini açıklamaktadır. Bu lakap *ezeli âlemde denizin altında ve kabuğun içindeki incinin nurundan yaratılan dışı melek* anlamına gelmektedir.²⁵

Yâren sözlük anlamı olarak dost, arkadaş anlamındadır. Bir diğer husus ise 24 Yâren'in bir araya gelerek oluşturdukları topluluğa da “*Yâran*” denilmesidir.²⁶ Söz konusu 24 kişilik bu grup, Ehl-i Hak geleneğinde “24 Ozan” olarak da bilinmekte olup, bu figürler hem “Yâren” (dost) hem de “San” (Sultan) unvanlarıyla anılmaktadır. Dolayısıyla bu durum, Ehl-i Hak inanç yapısının temelinde Sultan İshak ve onun etrafında toplanan Yârenler'in bulunduğunu, yani bu figürlerin inanç sisteminin düşünsel ve ritüel kökenini oluşturduğunu ortaya koymaktadır.²⁷

Yukarıda bahsedilen bu ozanların başında Ehl-i Hakların en önemli şairlerinden Bayrak Kuşçuoğlu ve Yunus Emre yer almaktadır. Yunus Emre Ehl-i Hakların Kuşçuoğlu'ndan sonra en büyük müritlerinden biri olarak sayılmıştır. Öte yandan Yunus'un Şiirleri Türkiye'de defalarca yayınlanmasına rağmen Ehl-i Hak ile ilgili olan

²² Bayanne Surdashi, *Kâkâi Faith, Rites and Rituals: An Esoteric Kurdish Muslim Group Shrouded in Mystery and Symbolism* (Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 14.

²³ Matti Moosa, *Extremist Shiites: The Ghulat Sects* (Syracuse, N.Y: Syracuse University Press, 1987), 186.

²⁴ Abdullah İdare, *Yâresânilik (Ehl-i Hak) ve Yâresânilikte Tasavvufî Unsurlar* (Diyabakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 3-4.

²⁵ Hajizada, *Yâresân (Ehli- Hak) Cemaatinin Teşekkül Süreci ve İnanç Esasları*, 103.

²⁶ “T.C Çankırı Valiliği”, *Yaran Nedir?*, ts.

²⁷ Hajizada, *Yaresan (Ehli- Hak) Cemaatinin Teşekkül Süreci ve İnanç Esasları*, 105.

kelamları bulunmamaktadır. Hatta bazı iddialara göre Yunus Emre Azerbaycan'ın bugün İran'da bulunan Hoy şehrinde doğmuştur. Yunus Emre Anadolu'yu gezerek başta Mevlâna olmak üzere Hacı Bektaş Velî ile de görüşmüştür. Bazı kaynaklarda, Anadolu tasavvuf geleneğinin önemli temsilcilerinden biri olan Yunus Emre'nin, Ehl-i Hak inancının kurucu figürü olarak kabul edilen Sultan İshak'a bağlılık gösterdiği ifade edilmektedir. Bu durum, Ehl-i Hak inancının yalnızca İran coğrafyasıyla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda Anadolu'da da tasavvufî düşünceyle bağ kurduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Dolayısıyla Ehl-i Haklar, tarihsel süreçte yalnızca etnik ya da coğrafi bir sınırla tanımlanamayacak şekilde, farklı kültürel havzalarla etkileşim içerisinde olmuştur. Bu bağlamda, inancın teşekkül süreci ve tarihsel gelişimi bir sonraki bölümde ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.²⁸

2. Ehl-i Hakların Teşekkül Süreci

Ehl-i Hakların kurucusu genel olarak Sultan İshak'tır. O, bu inancın sistemleştirilmesi yönünden oldukça büyük önem taşımaktadır. Araştırmalarda Sultan İshak'ın 14. yüzyılın yarısında Batı İran Ermeni dağlarında ortaya çıktığı ve kendisinin Kürt bir derviş olduğu anlatılmaktadır.²⁹ Karaca'nın ifade ettiğine göre Ehl-i Haklar İran'ın batısında 13. ve 14. yüzyıllar arasında teşekkül etmiştir. Ancak Ehl-i Hakların toplumsal yapıda belirgin bir hâle gelmesi zaman almıştır.

Yâresân inancının tarihsel arka planındaki kutsal kabul edilen zatlardan birisi 1014 yılında doğan ve Şah Hoşin unvanıyla anılan Mübarek Şah'tır. 900 civarında müridi olan Şah Hoşin, 1074 yılında hayatını kaybetmiştir. Şah Hoşin'den yaklaşık üç asır sonra başlayan Sultan İshak dönemi ise Yâresân inancının kurumsal bir topluluğa dönüştüğüne işaret etmektedir. Bu inanç İran'ın kuzeyindeki coğrafyada yayılarak varlığını sürdürmüştür. Ehl-i Hak mensupları kendilerini Şîliğin bir kolu olarak tanımlamaktan ziyade, ayrı bir inanç ve mezhep mensupları olarak görmektedirler. Sultan İshak'ın Şîî inanişinde kutsal kabul edilen 12 İmamdan yedincisi Musa Kazım'ın soyundan geldiğine inanılmaktadır. Kaynaklarda kendisinin Goranîce konuştuğunu ve tebliğ için Güney

²⁸ Hüseyin Düzgün, "1. Uluslararası Kafkasya Halk Kültürü Kongresi", ed. Yavuz Selim Kafkasyalı (Azerbaycan Halk Edebiyatı ile İlgili Bilimsel Çalışmalarım, Geleneksel Âşık Sanatı ve Edebiyatı Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2018), 70.

²⁹ Moosa, *Extremist Shiites*, 215.

Azerbaycan'a gittiği anlatılmaktadır. Ehl-i Haklar'ın Azerbaycan'daki gelişim süreci ise bir sonraki bölümde işlenecektir.³⁰

Ehl-i Haklardan olan Nur Ali İlâhî'ye göre bu inanç açısından Sultan İshak'ın varlığı, yalnızca tarihsel bir şahsiyet olarak değil, aynı zamanda belirli ruhani yeterliliğe sahip yârenler aracılığıyla tecellî eden ilâhî bir tezahür olarak da kabul edilmektedir. Bu bağlamda, Sultan İshak'ın bazı müritlerinde ya da kendisinden sonra gelen seçkin bedenlerde yeniden tecellî ettiğine inanılmaktadır.³¹ Dolayısıyla Sultan İshak karakteri Ehl-i Hak düşüncesinde merkezi bir figür olarak karşımıza çıkar.

Sultan İshak'ın doğum tarihine ilişkin kaynaklarda çeşitli bilgilerin yer aldığı aktarılır. Rivayetlerde Sultan İshak'ın, miladi 1054, 1134, 1216 ve 1277 yıllarında doğduğuna dair farklı bilgiler yer alır. Babasının Şeyh İsa (ö. 754/1353) ve annesinin ise Dayrek Hatun (ö. 745/1345) olduğu belirtilir. Hajizada, Sultan İshak'ın anne ve babası olarak belirtilen kimselerin ölüm tarihlerini baz alarak Sultan İshak'ın doğum tarihine ilişkin rivayetlerin tutarsız olduğunun altını çizer.³² Ancak anne ve babasının ölüm tarihleri dikkate alındığında sadece 1277 yılında doğduğuna dair rivayetin kabul edilebilir olduğu söylenebilir. Sultan İshak'ın babası Şeyh İsi (İsa) ile kardeşi Şeyh Musî (Musa), dönemin önemli sûfî şeyhleri arasında yer almakta olup Nurbahşî Tarikatı'nın bir koluna mensup oldukları ifade edilir. Bazı kaynaklarda ise bu iki şahsiyetin, tanınmış sûfî mutasavvıf Ali Hamadânî'nin (ö. 786/1385) oğulları oldukları yönünde rivayetler de bulunmaktadır.³³ Ayrıca Ehl-i Hak düşünürü olan Cavit Murtezaoğlu'nun verdiği bilgilere göre ise Sultan İshak, 1369 - 1485 yılları arasında yaşamıştır.³⁴ Bu bilgi referans alınırsa Sultan İshak 116 yıl yaşamış olmaktadır.

Ehl-i Hakların kutsal metinlerinde de Sultan İshak'a önem verildiği anlaşılmaktadır. Sultan İshak, Yâresân kutsal metinlerinden *Serencam*'da "Sultan Sahak" (San Sahak) adıyla anılır. Mevcut Yâresân kaynaklarında onun Kürt kökenli olduğuna dair bilgiler yer alır ve doğumu hakkında çeşitli rivayetler aktarılır. Bu rivayetlerden birine göre, Sultan İshak, Hz. Meryem'e benzer şekilde bakire bir kadından dünyaya gelir. İshak'ın annesi bir gün nar ağacının altında uyurken gökten gelen bir kuş, ağaçtaki meyveyi doğrudan onun üzerine çeker ve ağzına bir nar çekirdeği düşer. Bu olay, ilâhî bir işaret olarak

³⁰ İsmail Numan Telci, "Bir Etno Dini İnanış Olarak İran'daki Yarsan İnanıcı: Tarihi Esasları ve Bugünkü Durumu". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2017), 437-438.

³¹ Hajizada, *Yâresân (Ehli- Hak) Cemaatinin Teşekkül Süreci ve İnanç Esasları*, 105.

³² Hajizada, *Yâresân (Ehli- Hak) Cemaatinin Teşekkül Süreci ve İnanç Esasları*, 49-50.

³³ Daring, "A Critical Survey on Ahl-e Haqq Studies in Europe and Iran", 135.

³⁴ "Sultan İshak- Ehli Haklığın Kurucusu (İz Birakanlar 3. Bölüm)", haz. Cavit Murtezaoğlu, *Sultan İshak- Ehli Haklığın Kurucusu (İz Birakanlar 3. Bölüm)*, *You Tube* (25 Mart 2020), böl. 3.

yorumlanmış, kadın bu şekilde Sultan İshak'a hamile kalmış ve O'nu dünyaya getirmiştir.³⁵

Sultan İshak, Minorsky'nin ifadesine göre 1272 yılında doğmuş ve 1316 yılından itibaren Ehl-i Hak inancını yaymıştır. Bu tarih baz alındığında Ehl-i Hakların teşekkül dönemi İlhanlılar Devletinin hüküm sürdüğü döneme tekabül etmektedir.³⁶ Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere Ehl-i Hak düşünürü Cavit Murtezaoğlu'na göre Sultan İshak 1369 ile 1485 tarihleri arasında yaşamıştır. Bu bilgiye göre ise Ehl-i Hakların teşekkül etmesi daha sonra gerçekleşmiştir.

Sultan İshak'ın kendine yurt olarak belirlediği yer Irak'taki Hevraman bölgesidir. Sünnî ve Sûfî bir gelenekten gelen Sultan İshak, etrafında toplanan insanlarla burada yeni bir inanç kurmuştur. Şair olarak da bilinen Sultan İshak arkasında Kürtçe yeni bir divan bırakmıştır.³⁷ Ehl-i Haklar hakkında yazılan en önemli kaynak olan *Burhanu'l-Hak* isimli kitaba göre ise Sultan İshak'ın bir bölgede kalmayıp özellikle İran'da, Güney Azerbaycan'da gezdiği ve gittiği her bölgede müritlerinin bölgesel dil ve lehçeleriyle konuştuğu anlatılmaktadır. Sultan İshak karakteri dışında Ehl-i Haklar'ın teşekkülünde çeşitli hanedanların da ön plana çıktığı görülür. Ehl-i Hak hanedanlarından olan Kırmızı ve Şah Veys Kulu, Karaca'ya göre 1407 ve 1408 yıllarında ortaya çıkmıştır. Daha sonra Akkoyunlu ve Karakoyunlu etkisi altında olan İran'dan Azerbaycan'a doğru bu inanç yayılmıştır.³⁸

Ehl-i Hakların kökenine dair bazı aktarımlar söz konusudur. Buna göre bu inancın temel kitabı olan *Serancam'ın* Kürtçenin Goranî lehçesi ile yazılmış olması, inanç mensuplarının etnik açıdan Kürt kökenli oldukları iddiasını gündeme getirir. Ancak buna karşın Farisî ve Azerbaycan Türklerinden Ehl-i Hak mensupları da mevcuttur. Ayrıca köken itibarıyla Ehl-i Hakların İslam öncesindeki İran-Hint inançlarına benzer olduğu görülmektedir.³⁹ Rus şarkiyatçı Minorsky'e göre Ehl-i Haklar köken itibarıyla Karakoyunlular'a dayanmaktadır. Onun göre Karakoyunluların coğrafi merkezi Van Gölü'nün kuzey kıyısında bulunan Erciş'tir. Akkoyunlu toplumuna mensup oymaklar ise Diyarbakır Bölgesi'nde bulunmaktadır. Bunların her ikisi de Türkmen boylarından gelmektedirler. Öte yandan Minorsky'e göre Akkoyunlular "Bayandur" ailesinden,

³⁵ İdare, *Yâresânilik (Ehl-i Hak) ve Yâresânilikte Tasavvufî Unsurlar*, 22.

³⁶ İbrahim Karaca, *Ehl-i Haklar'da Kültürel Hayat* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020), 40-41.

³⁷ Abdülcebbar Kavak, "Türkmenler ve Kürtler Arasında Bektâşî Geleneği ve Başlıca Temsilcileri: Irak Örneği", *Sürt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2019), 272.

³⁸ Karaca, *Ehl-i Haklar'da Kültürel Hayat*, 48.

³⁹ Doğan Kaplan, "Kürtler", *Ehl-i Haklar (Yâresânilik) ve Kürtler* (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015), 2/265.

Karakoyunlular ise “Barant” (Bahurlu) ailesinden teşkilatlanmışlardır.⁴⁰ Bu aktarımların dışında Safevîlerin de Ehl-i Hak inancında ve hareketin teşekkülünde ön plana çıktığı görülür. Ehl-i Hak inancı, tarihsel süreç içerisinde özellikle İran topraklarında hüküm süren Karakoyunlular ve Safevîler döneminde daha fazla görünürlüğe sahip olmuştur. Safevîler döneminde Türk kökenli Ateşbeyli topluluklarının bu inanç sistemini benimsemeleriyle birlikte, Ehl-i Haklar siyasi ve kültürel açıdan daha fazla önem kazanmıştır. Bu tarihsel etkileşimlerin bir sonucu olarak, günümüzde Ehl-i Hak topluluklarının önemli bir kısmını Türkçe konuşan gruplar oluşturmaktadır.⁴¹

Şah İsmail devrinde Ehl-i Haklar gizli olmak yerine inançlarını aşikâr yaşadılar ve çoğu yere yayıldılar. Ayrıca On bir hanedanın en büyüğü kabul edilen Ateş Bey’in de bu dönemde tecellî ettiğine inanılır. Bir diğer önemli husus ise Safevî hükümdarı olan Şah Abbas, Ehl-i Hakların önemli zatlarından olan Baba Yadigâr’ın cisminde tecellî etmiş sayılmaktadır. Bu durum konum olarak Safevîleri Ehl-i Haklar nezdinde daha önemli mertebelere taşımaktadır. Ehl-i Haklar Hz. Ali’ye ilâhî sıfatlar atfettikleri gibi Şah İsmail’i de yaratıcının bir parçası saymaktadırlar.⁴² Çünkü Safevî kurucularından olan Şah İsmail ve Şah Abbas Ehl-i Haklara göre “şah-ı mihman” olarak kabul edilmektedirler. Yani Ehl-i Haklar’a göre Şah İsmail ve Şah Abbas Tanrı’nın kendilerinde tecelli ettiği suretler olarak kabul edilmektedir.⁴³

Sonuç olarak Ehl-i Hak inancı İran ve Irak bölgesinde Sultan İshak’ın etrafında teşekkül etmiştir. Sultan İshak’ın yaşadığı dönem tam olarak bilinmediği için ilk ortaya çıkış zamanı da net değildir. Farklı yaklaşımlar olmakla birlikte Sultan İshak tarafından sistematize edilen Ehl-i Haklar farklı bölgelere yayılmıştır. Nitekim yukarıda ifade edildiği üzere Sultan İshak’ın bir bölgede kalmayıp özellikle İran’da, Güney Azerbaycan’da gezdiği aktarılmaktadır. Safevî Devletinin kurucusu Şah İsmail devrinde rahat hareket etmelerinden dolayı olsa gerek Ehl-i Hak inancının bu dönemde Azerbaycan coğrafyasına yayılım gösterdiği ifade edilebilir. Doğu Azerbaycan’da yaşamlarını sürdüren Ehl-i Hak mensupları, Karakoyunlu Devleti’nden günümüze kadar varlıklarını devam ettirmişler ve

⁴⁰ Geniş Bilgi İçin: Vladimir Minorsky, “Karakoyunlu Cihanşah ve Şiirleri”, çev. Mine Erol, *Türk Tarih Kurumu Basımevi* 2 (1970), 155,161.

⁴¹ İbrahim Karaca, “Maniheizm İnancının Ehl-i Hak İnancına Etkileri”, *Turkish Studies-Comparative Religious Studies* /Volume 17 Issue 3 (2022), 266-267.

⁴² Shahı Ahmadov, *Azerbaycan’da Şiiliğin Yayılma Süreci* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005), 36.

⁴³ Geniş Bilgi İçin: Karaca, *Ehl-i Haklar’da Kültürel Hayat*, 52.

daha çok Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde yaşamışlardır.⁴⁴ Ehl-i Hakların Azerbaycan'daki gelişim süreci ise araştırmamızın ikinci bölümünde ele alınacaktır.

3. İnanç Sistemi

Ehl-i Haklar kendi inançlarını herkesten gizlerler. Çünkü inanç ilkeleri ve ritüelleri içerisinde yaşadıkları toplumun şer'î kurallarına göre kesinlikle yasaktır. İnançlarını gizleyip İslam'a uyduklarını göstermek amacıyla bazı ibadetleri kamuflaj olarak yaparlar. Bunun sebebi ise yaşadıkları topluluk tarafından dışlanmaktan çekinmeleridir.

Ehl-i Haklar gizliliğe önem atfeden bir grup olması hasebiyle inançları hakkında farklı yaklaşımlar bulunmakta ve bu durum da Ehl-i Haklar'ın diğer inanç sistemleri ile ilişkilendirilmesine neden olmaktadır. Ehl-i Haklar kendi görüşlerinde, mitolojik kültürün tarihi olaylara uyarlanmasından yararlanırken eski işaret ve anlamları da korumuştur. Bu durum gösteriyor ki Ehl-i Haklar tarihini ve mirasını korumaya yönelik direniş ile sürekli bir mücadele içindeydi. Ehl-i Haklarda kavramlar o kadar fazladır ki, günümüzde araştırma yapan çok sayıda araştırmacı, bu gizemli ve anlamsal kavramları doğru bir şekilde anlayabilir.⁴⁵

Ehl-i Hak inancı hem Sünnî İslam'a hem de İran'da yaygın olarak kabul gören İmâmiyye Şia'sına uzak bir inanç sistemine sahiptir. Ehl-i Hak şairlerinden olan Selim Temo'ya göre Caferî âlimleri Hz. Ali'ye ve Ehl-i Beyt'e ilâhlık isnat eden bütün akımları din-dışı ilân etmişlerdir.⁴⁶ Diğer taraftan, İran Azerbaycan'ında yaşayan Görenler topluluğu, köken itibarıyla Türk'tür. Ehl-i Hak inancının büyük bir kısmı ise İran'ın Kirmanşah eyaletinde bulunan Goranî Kürtlerinden oluşmaktadır. Ayrıca, bu inanç Doğu Azerbaycan'ın Üsküp ilçesinde yer alan İlxiçî (İlhıçî) köyünde de varlık göstermektedir.⁴⁷

Ehl-i Hak yalnızca Sünnî çevrelerce değil, aynı zamanda farklı mezheplerden çok sayıda İlhîyatçı tarafından da *gulât* (aşırıya kaçan, inançta ölçüyü aşan) olarak sınıflandırılmıştır. Bu bağlamda, söz konusu inanç grupları tarih boyunca “sapkın” olarak değerlendirilmiş; bu da onların inançlarını büyük ölçüde gizlilik içinde sürdürmelerine neden olmuştur. Bu durum, toplumsal baskı, dışlanma ve kimi zaman doğrudan şiddetle karşı karşıya kalmalarına yol açmıştır. Bu nedenle Ehl-i Hak toplulukları, resmi

⁴⁴ Can, “İran'da Ehl-i Hakların Kutsal Mekanları”, 59.

⁴⁵ Seyedeh Sara Seyedahmady Zavieh vd., “Tanbur as Stringed Music Instrument: Role, Qualities, Influences, on Yâresânism”, *International E-Journal of Advances in Social Sciences* 2/4 (2016), 50.

⁴⁶ Ali Rıza Özdemir, “Alevîlik ve Ehl-i Hak (Yâresân): Benzerlikler ve Farklılıklar”, 262.

⁴⁷ Akil Şirinov (ed.), *İzahlı Dini Terminler Lüğeti* (Baku, Azerbaycan: Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi, 2020), 79-80.

istatistiklerde çoğunlukla görünmez olmuş, kimliklerini kamusal alanda beyan etmekten kaçınmışlardır.

Ehl-i Hakların teolojik temellerinin arka planında diğer inançlardan olduğu gibi İslam dininden de oldukça beslendiği görülmektedir. Buna göre Hz. Muhammed'in temsil ettiği şeriat devri ile başlayan bu süreç, Hz. Ali ile tarikat döngüsü ve Sultan İshak tarafından da ilan edilen hakikat dönemi esasında doruğa ulaşmıştır. Batınî perspektifin hâkim olduğu inanç sisteminde şeriat kabuğa, hakikat ise meyveye benzetilir. Hak mertebesi, yalnızca Allah'a yakınlık makamına ulaşmış elitlerin erişebileceği en üst mertebedir.⁴⁸

Batınî düşüncenin hâkim olduğu bu sistem içerisinde inanç ve ibadetler buna göre şekillenir. Ayrıca senkretik yapısından dolayı farklı geleneklere ait inançların da birbirine geçtiği görülür. Bazı araştırmacılara göre Ehl-i Haklar, kadim İran ve Türk inançlarıyla, Hristiyanlıktan etkilenmelerinin yanında, İslam kültürü içerisinde Şia çatısı altında ortaya çıkan İsmâilîyye, İmâmiyye ve Nusayrîlik gibi teşekküllerden ve Tasavvuftan da etkilenerek senkretik bir yapı oluşturmuştur. Bu inançlar Sünnî İslam anlayışında reddedildiği gibi İmâmiyye gibi birçok Şîî kesimlerce de reddedilmiştir. Çünkü Allah beşerî gözle görülmekten münezzehtir. Onlar ise Allah'ı insana benzeterek toplum içinde istediği zaman tecellî şeklinde görebileceklerini savunmuşlardır.⁴⁹ Ayrıca İmâmiyye alimlerinin Hz. Ali'ye ve Ehl-i Beyt'e ilâhlık isnat eden bütün akımları din-dışı kabul ettikleri aktarılır.⁵⁰

Oryantalist araştırmacı Vladimir Ivanow, Ehl-i Hakların teorik kökeni hakkında dikkat çekici bir hipotez ileri sürmüştür. Ivanow'a göre, Ehl-i Hak inancı, köken itibarıyla Nizârî İsmâilîlik ile bağlantılıdır. Bu görüş, akademik çevrelerde oldukça yaygın kabul görmekte ve Ehl-i Haklar ile İsmâilîler arasında doktrinel paralellikler bulunduğu fikrini desteklemektedir.⁵¹ Ayrıca Ehl-i Hak inanç sisteminde melek tasavvurunun şekillenmesinde Yezîdî inancının etkili olmuş olabileceği yönünde görüşler de bulunmaktadır.⁵²

Yezîdîler ve Ehl-i Haklar, başta İran ve Irak'ın batı kesimlerinde yaşayan iki farklı inanç topluluğu olarak dikkat çekmektedir. Bu topluluklar, bazı araştırmacılar tarafından

⁴⁸ During, "A Critical Survey on Ahl-e Haqq Studies in Europe and Iran", 142.

⁴⁹ Namiq Musalı, *Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar* (Önsöz Yayıncılık, 2013), 15.

⁵⁰ Özdemir, "Alevîlik ve Ehl-i Hak (Yâresân): Benzerlikler ve Farklılıklar", 262.

⁵¹ Wladimir Ivanow, *The Truth-Worshippers of Western Iran: Ahl-i Haqq Religion and Ritual*, GMS Vol. XIV (London: Royal Asiatic Society, 1953), s. 70.

⁵² Heval Batu, "Feriştenasi di Eziditi Yarsaniye da", *Nubihar Akademi* 5/19 (30 Haziran 2023), 51

Zerdüştlüğün devamı ya da bir tür mezhebi olarak değerlendirilmektedir. Esasında her iki inanç sistemi, her ne kadar eski İran dini düşüncesiyle benzerlikler taşısa da İslam'dan da çeşitli öğeleri bünyelerine katmışlardır. Bu sentez, söz konusu inançların senkretik yapısını ortaya koymaktadır. Yezîdîlik ve Ehl-i Hak inançları, tarih boyunca büyük ölçüde sözlü kültür yoluyla aktarılmıştır. Bu durum, özellikle modern zamanlara kadar bu toplulukların inanç sistemlerine dair yeterli, sistematik ve güvenilir bilgilerin elde edilmesini zorlaştırmıştır.⁵³

Bu bağlamda tarihsel olarak daha çok Zagros Dağları'nın güney kesimlerinde yayılım gösteren ve kökeni İslam öncesi İranî dinî geleneklere dayandırılan Yâresânîlik inancı, 15. yüzyılda Sultan İshak tarafından bir tür reform sürecine tabi tutularak sistematize edilmiş ve bu biçimiyle günümüze kadar ulaşmıştır.⁵⁴

Ehl-i Haklar Bektaşîleri, Nusayrîleri veya diğer Şîî akımları geniş bir ailenin en yakın üyeleri olarak görürler. Bektaşîlik ile kurdukları yakınlık, Sultan İshak'ın 100 yıl manevî saltanat sürdürerek kaybolması ve yeniden ortaya çıkarak, Hacı Bektaş adıyla Anadolu'da tecellî etmesidir.⁵⁵

Bu bağlamda Miskin Abdal, tasavvufî şiirlerinde kendisini “Ocazade” olarak tanımlamaktadır. Bu niteleme, onun Seyyid olduğunu ve soyunun doğrudan doğruya İmam Hüseyin'e dayandığını ima etmektedir. Mahmud Allahamanlı'nın değerlendirmelerine göre, Miskin Abdal'ın bu şekildeki kimlik sunumu dikkate alındığında, onun Azerbaycan'daki Ehl-i Hak topluluklarına mensup olduğu ve özellikle Kırklar Ocağı'yla ilişkilendirilebileceği anlaşılmaktadır. Bu durum, hem şairin tasavvufî kimliğinin hem de mensup olduğu inanç topluluğunun kökenlerinin izlenebilmesi açısından önem arz etmektedir.⁵⁶

Ehl-i Hak inancında önemli bir yere sahip olan “Kırklar Meclisi” anlayışı, topluluğun kozmolojik ve mistik yapısını yansıtan temel öğelerden biridir. Nitekim, Perviz Babazade'nin *Hemâse-i Pôr Şukûh-e Ehl-i Hak Çeheltenân* (Görkemli Ehl-i Hak Kırklar Destanı) adlı eserinde dikkat çekici yorumlar yer almaktadır. Babazade'ye göre, Mani'nin ortaya koyduğu fikirler, özellikle İran'ın halk inançları üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Bu etkinin bir sonucu olarak, Maniheizm'de daha sonra İslam'da da yer alacak olan eşitlik ilkesi görülmeye başlanmıştır; zengin ile fakirin, şah ile halkın aynı mekânda birlikte ibadet

⁵³ Karaca, *Ehl-i Haklar'da Kültürel Hayat*, 77,79.

⁵⁴ Shahab Vali, “Yarsan mı Ehl-i Hak mı Kürt İnançlarının İsimlendirilmesi Üzerine”, (ts.), 1.

⁵⁵ During “A Critical Survey on Ahl-e Haqq Studies in Europe and Iran”, 125.

⁵⁶ Mahmud Allahamanlı, “Safevîlerin Büyük İdeolü Miskin Abdal”, *Kredo Yayınları* (04 Nisan 2019), 3.

etmesini mümkün kılan bir anlayış gelişmiştir. Babazade ayrıca, Ehl-i Hak inancı içerisinde merkezi bir yer tutan *vahdet-i vücûd* (varlık birliği) anlayışının doğrudan İslâmî kaynaklara dayanmaktan ziyade, Hint düşünce sistemlerinin, özellikle de Hinduizm'in etkisiyle bu inanç sistemine uyarlandığını ileri sürmektedir. Ona göre, Hinduizm'de temel bir ilke olan *karma* öğretisi de bu yolla İran düşüncesine taşınmış ve Ehl-i Hak öğretilerinde yer bulmuştur. Bu yorumlar, Ehl-i Hak inancının sadece İslâmî değil, aynı zamanda İranî, Hint ve Maniheizm düşünce geleneklerinden de beslenen senkretik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.⁵⁷

Bazı tarihsel anlatımlara göre, özellikle Şîî eğilimli gruplar, Müslümanlar tarafından fethedilen toprakların bir gün müttefik güçler eliyle geri alınacağına dair bir inanç geliştirmiştir. Bu inanç çerçevesinde, Rusya bir kurtarıcı güç olarak idealize edilmiştir. Nitekim, Karakoyunlular döneminde Ruslara karşı duyulan sempati, sadece siyasi değil, aynı zamanda mistik bir zemine de oturtulmuştur. Bu bağlamda Sovyet Oryantalisti Vladimir Gordlevsky, bu düşünceyi daha da ileri taşıyarak, Rusların Hz. Ali'nin müjdecisi ve onun ordusu olarak görüldüğünü belirtmiştir. Bu görüşe göre, Rusya'nın bölgeye gelişi, özellikle zulüm gören Kürt toplulukları için bir kurtuluş anlamı taşıyordu. Bu inanç, Ehl-i Haklar ve bazı Kürt Şii toplulukları nezdinde, Hz. Ali sevgisinin ve beklenen adaletin dünyevi temsilini Rusya'da bulmuştur.⁵⁸

Buraya kadar Ehl-i Hakların inanç sistemlerinin arka planındaki etkilere işaret etmeye gayret ettik. Buradan itibaren inanç sisteminde yer alan bazı önemli unsurlara işaret edilebilir. Bu bağlamda Ehl-i Hak inanç sisteminin en önemli unsurlarından birisi Tanrı inancıdır.

3.1. Tanrı İnancı

Ehl-i Hak inancında Tanrı anlayışı batınî bir karaktere sahip olmakla birlikte tecelli fikri ön plandadır. Buna göre tecelli anlayışı, Tanrı'nın bir bedende zuhur etmesi yani Tanrısal varlığın ruh ile beden birlikteliği aracılığıyla tezahür etmesi şeklinde açıklanmaktadır. Bu anlayış, Tanrı ile insan arasındaki varlık düzeyinde bir ayrım olmaksızın birleşmeyi değil, sembolik bir birlikteliği ima eder. Bu kavramı açıklamak için sıklıkla çay ile şeker örneği verilir. Her ne kadar çay ve şeker ayrı varlıklar olsa da

⁵⁷ İbrahim Karaca, Review of *Perviz Babazade, Hemase-i Por Şukuh Ehl-i Hak Çeheltenan, 1347 (1968), Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 104 (03 Aralık 2022), 581-582.

⁵⁸ Vladimir Aleksandır Gordlevsky, "Karakoyunlu (Maku Hanlığı'na Bir Geziden Derlenmiş Bilgiler)", çev. Namiq Musalı, *Alevilik-Bektâşilik Araştırmaları Dergisi* 4 (1962), 117.

karıştıklarında ayrılmaz bir bütünlük oluştururlar. Aynı şekilde, Ehl-i Hak inancına göre Hz. Ali ilâhî bir varlık olarak görülmez. Ancak Hz. Ali ile Tanrı arasında ontolojik bir kopukluk da kabul edilmez. Bu durumda Hz. Ali, Tanrı'nın tecellî ettiği bir vasıta olarak düşünülür. Dolayısıyla Hz. Ali Tanrı değildir fakat O'ndan da tamamen ayrı bir varlık değildir.

Anadolu'da yaşayan bazı mutasavvıfların da benzer bir yaklaşımda oldukları ifade edilir. Ancak bu kimselerin tecellî inancının dönemsel olarak ciddi tepkilere yol açması ve hatta idamla sonuçlanabilecek ağır yaptırımlara neden olması sebebiyle bu düşünceyi açık bir biçimde ifade etmekten kaçındıkları düşünülmektedir. Bunun yerine, bu inancı dolaylı yollardan, semboller, mecazlar ve alegorik anlatımlarla eserlerine yansıtarak ifade etmeyi tercih etmişlerdir. Lakin Hallâc-ı Mansûr'un (ö. 309/922) *enelhak* ifadesi kendisini ölüme kadar götürmüştür.⁵⁹

Araştırmacı Namiq Musalı'ya göre, tarihsel bir figür olan Şah İsmail, Ehl-i Hak öğretisi içinde *Zât-ı Mihman* kategorisine dâhildir. Yani Şah İsmail, Tanrısal tecellînin geçici olarak bedenlendiği bir varlık olarak kabul edilmektedir. Bu sınıflandırma, Ehl-i Hak inanç sistemindeki ilâhî varlığın insanla olan ilişkisini hem ontolojik hem de sembolik düzeyde anlamlandırmak açısından önemlidir.⁶⁰

Bu hususu bir az daha açarsak; Tanrı Havenkar, henüz hiçbir şey yaratılmadan önce uçsuz bucaksız bir deniz ve bu denizde bulunan bir sedefin içindeki inci tanesi içerisinde varlığını sürdürmektedir. Havenkar (Havendegar), ilk olarak Cebrâil'i yaratır; ancak Cebrâil ne Tanrı'nın varlığından ne de yaratılmış olduğundan haberdardır. Kendi yarattığı mekânda sürekli olarak dolaşır. Bir gün Tanrı ona "Ben kimim, sen kimsin?" şeklinde bir soru yöneltir. Bu soruyla karşılaştığında Cebrâil, Tanrı'yı tanımaz ve "Seni tanımıyorum, burada benden başka kimse de yok" şeklinde yanıt verir. Bu cevaba öfkelenen Tanrı, Cebrâil'in kanadını şimşek ile yakar ve Cebrâil denize düşer. Tanrı, kendisini Cebrâil'e tanıtmak amacıyla bir insan ya da bir çocuk gönderir. Bu çocuk, Tanrı'nın mahiyetini Cebrâil'e açıklar ve Tanrı aynı soruyu tekrar sorduğunda "Ben yaratılanım, sen de benim yaratıcısın" şeklinde yanıt vermesi gerektiğini bildirir. Cebrâil, Havenkar'ın sorusunu bu şekilde yanıtladığında Tanrı tarafından affedilir.⁶¹

⁵⁹ Resul Ay, "Erken Dönem Anadolu Sûfliği ve Halk İslam'ında Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri", *Bilig* 72 (2015), 2-3.

⁶⁰ Musalı, *Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar*, 17.

⁶¹ Karaca, *Ehl-i Haklar'da Kültürel Hayat*, 127.

Bu yaratılış nazariyesine göre Havenkar ilk olarak Cebrâil'i yarattıktan sonra Yedileri⁶² yaratır. Tanrının mazharı Yediler ise Havenkar'ın Yârenleridir.⁶³ Karaca'ya göre, Havenkar adlı bu zat, Sultan İshak'tan önce zuhur etmiştir. Bu zuhur sürecinde dört büyük melek Cebrâil, İsrâfil, Mikâil ve Azrail Havenkar'a eşlik etmiştir. Ancak Karaca'nın anlatımına göre Havenkar'ın şekli net olarak tanımlanamaz; kimliği belirsizdir ve tam olarak kim olduğu bilinmemektedir. Rivayetin devamında, söz konusu dört melek birbirlerine kurban olduktan sonra Havenkar da ortadan kaybolmuştur.⁶⁴

Ehl-i Hak inancında, yukarıda adı geçen yedilerin isimleri sırasıyla Pir Binyamin, Davud, Pir Musî, Mustafay-ı Davudan, Ruçiyar, Yâdigâr ve Remzbâr'dır. Bu inanç sistemine göre Pir Musî, "kâtip melek" (yani ilâhî yazgıyı kaydeden melek) olarak kabul edilmektedir.⁶⁵

Ehl-i Hak inancı tek Tanrılı bir inançtır ve sadece Tanrı insan şeklinde tecellî etmiştir. Tecellî eden Tanrının yanında ona yâren olanlar da vardır. İşte bunlara Yediler denilmektedir. Yediler bilindiği kadarıyla Ehl-i Hakların kurucusu olan Sultan İshak'ın yârenleridir. Ehl-i Haklar'a göre Yediler'in piri, daha doğrusu iki cihanın piri, Pir Bünyâmin'dir. Bir diğer rivayete göre ise Bünyâmin Cebrâil ile aynı görülerek onun görevlerini üstlenmiştir.⁶⁶

Ehl-i Hak inancına mensup olan Cavit Murtezaoğlu'nun anlatımına göre ise Havenkar'ın bizzat Sultan İshak olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Sultan İshak, Yârenleri ve Yarları ile bir Cem'de ilk olarak buluşmuştur. Bu Cem Ehl-i Haklar için başta ilk Cem sayılmakla, çok önemli olayları da kendisinde barındırmaktadır. Cavit Murtezaoğlu'na göre, başta Pir Bünyâmin (Cebrâil'in zuhur ettiği kişi) olmak üzere dört büyük melek Sultan İshak'ın etrafında toplanır. Çünkü Pir Bünyâmin'in, Cebrâil'in ruhunu taşıdığına inanılır. Pir Bünyâmin, Sultan İshak'ı gördüğünde, "*Evet, beni yetiştiren Sultan budur*" ifadesini kullanarak onun ilâhî rehberliğini kabul eder. Sultan İshak ise söz konusu dört büyük meleğe, ezelden beri mevcut olan zahirî ve bâtinî oluşumları açıklamıştır.⁶⁷

⁶² Yediler ya da bir diğer adıyla Yedi Halef'e ilişkin bir diğer görüşe göre, İvanov bu inancın kökenini Sultan İshak'a dayandırmaktadır. İvanov'a göre, Sultan İshak'a melekler tarafından evlenmesi ve bir halef bırakması için yalvarılmış, o da bu çağrıya olumlu yanıt vererek evlenmiştir. Evliliğin hemen ardından mucizevi bir şekilde yedi erkek çocuğun dünyaya gelmesiyle birlikte, Yediler inancı ya da Yedi Halef anlayışı bu olay üzerinden şekillenmiştir. Detaylı bilgi için bk. Wladimir Ivanow, *The Truth-Worshippers of Western Iran: Ahl-i Haqq Religion and Ritual*, GMS Vol. XIV (London: Royal Asiatic Society, 1953), s. 91,103

⁶³ Karaca, "Ali İlâhî Değil Ehl-i Hak'ız Ehl-i Hak Türklerinde Ali Kültü", 238.

⁶⁴ Karaca, *Ehl-i Haklar'da Kültürel Hayat*, 57.

⁶⁵ Bahşeliyev, *Milli Yaddaş Sisteminde İrfan ve Tasavvuf*, 175.

⁶⁶ İbrahim Karaca, "Ehl-i Haklar'da Yediler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 100 (13 Aralık 2021), 152.

⁶⁷ "Sultan İshak- Ehl-i Haklığın Kurucusu (İz Brakanlar 3. Bölüm)".

Bu anlatım, Sultan İshak'ın yalnızca tarihsel bir figür değil, aynı zamanda meleklerin yaratılışından önce var olan ve ezeli bilgiye sahip bir varlık olarak tasavvur edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla Sultan İshak, Ehl-i Hak inancında ezeli ve ebedi bir varlık olarak kabul edilmektedir.

Ehl-i Hak inancında Yediler, İkinci Yediler, Kırklar ve Yetmiş İki Pirlere adında kutsal gruplar bulunmaktadır. Yapılan çalışmalar neticesinde Yediler'in günümüzde don⁶⁸ değiştirerek yaşadıkları söylenmektedir. Araştırmacı Philip G. Kreyenbroek'e göre Ehl-i Haklarda yaratılış efsanesi olarak, Tanrı'nın ilk önce bu dünyanın unsurlarını embriyo halinde ve ona benzeyen bir inci yarattığını anlatmaktadır. Bunlar olduktan sonra ise Tanrı ve Yediler ilk buluşmayı kutladılar ve beraber Cem töreni yaptılar.⁶⁹

Ehl-i Hak inancında tecelli meselesi dört meleği de kapsamaktadır. Yani geleneksel kaynaklara göre özellikle Ehl-i Hak inancındaki büyük melekler, kıyamete kadar her dönemde farklı bedenlerde görünmektedirler.⁷⁰

Bu bağlamda Ehl-i Hak inancında Tanrı tarafından meleklerin yaratılması ilk Cem töreni olarak kabul edilmektedir. Ancak bu anlatımda Sultan İshak'tan doğrudan söz edilmez. Cavit Murtezaoğlu, yukarıda değinilen anlatıya benzer biçimde, Sultan İshak'ın dört büyük meleklerle karşılaşması yahut onları yaratması ve sonrasında Cebrâil kimliğiyle özdeşleştirilen Bünyâmin'in ona baş eğmesi örnekleri üzerinden, bu ilk Cem'in merkezinde Sultan İshak'ın yer aldığını ileri sürmektedir. Murtezaoğlu'na göre bu anlatı, Sultan İshak'ın ilk zuhurunda yârenleri ve yarılarıyla birlikte ilk Cem ayinini gerçekleştirdiği düşüncesini desteklemektedir. Benzer biçimde, Karaca'nın tezinde de Tanrı ile özdeşleştirilen Sultan İshak'ın, dünyanın yaratılmasının ardından "Yediler" ile ilk Cem törenini icra ettiğine dair bir anlatıya yer verilmektedir.⁷¹

Ehl-i Hak geleneğinde önemli bir figür olan Pir Bünyâmin, *Serencam* adlı kutsal metin içinde Cebrâil ile özdeşleştirilmektedir. *Serencam'daki* anlatıya göre Bünyâmin başlangıçta Yemen'de su satıcılığı yapmakta ve burada hapis hayatı sürmektedir. Rivayette bir gün deniz yolculuğu sırasında şiddetli bir fırtına kopar ve Bünyâmin ile arkadaşları denize düşer. Bu tehlikeli durumda Bünyâmin, Sultan İshak'a yakarır ve ondan yardım ister. Sultan İshak, Bünyâmin'in duasını kabul ederek hem onu hem de arkadaşlarını fırtınadan kurtarır. Bu olayın ardından Bünyâmin ve arkadaşları, Sultan İshak'a tâbi olarak

⁶⁸ Araştırmamızda ileride üzerinde durulacağı üzere bir tür sembolik beden değiştirme, elbise yani don değiştirme olarak ifade edilir.

⁶⁹ Kreyenbroek, "The Religious Textual Heritage of The Yâresân (Ahl-e Haqq)", 332.

⁷⁰ Bahşeliyev, *Milli Yaddaş Sisteminde İrfan ve Tasavvuf*, 301.

⁷¹ Karaca, *Ehl-i Haklar'da Kültürel Hayat*, 146.

onun hizmetine girerler. Bu anlatı, Ehl-i Hak inanç sisteminde Sultan İshak'ın kurtarıcı ve ilâhî bir figür olarak konumlandırıldığını gösterirken, Pir Bünyâmin'in de bu kutsal yapının önemli bir hizmetkârı olarak kabul edildiğini ortaya koymaktadır.⁷²

Ivanow'a göre Ehl-i Hakların Piri olan Pir Bünyâmin'in ismi "Benjamin'den" gelmesidir. Bu da Ehl-i Hak inancının ortaya çıktığı evrimin genel olarak "Paulician (Pavlusçuluk)" ile ilişkisi olduğunu göstermektedir. Neredeyse ilâhî bir mitolojiye sahip olan Bünyâmin, öğretmen ve mürit olarak ilişki kurduğu Cebrâil'in yeniden enkarnasyonu olarak tanımlanır.⁷³

Anlatılan hikâye dikkate alındığında, Pir Bünyâmin ile özdeşleştirilen Cebrâil ile Havenkâr Yâ figürü karşılaştırıldığında, Havenkâr'ın aslında Sultan İshak'ı temsil ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Karaca'nın çalışmasında yer alan *Su'dan Başka Bir Şey Yoktu: Ehl-i Haklar'da Yaratılış* başlıklı bölümde, Tanrı ile özdeşleştirilen Yâ'nın Cebrâil'i cezalandırdığı, onu kanadına şimşek ile vurarak denize attığı yönünde bir anlatıya yer verilmektedir.⁷⁴ Bu mitolojik yapı içinde Sultan İshak, hem yaratıcı hem de cezalandırıcı bir güç olarak karşımıza çıkarken, Cebrâil ise ona tâbi olan ancak zaman zaman onun iradesine karşı gelen bir varlık olarak temsil edilmektedir. Bu durum, Ehl-i Hak kozmogonisi içerisindeki hiyerarşik yapıyı ve Sultan İshak'ın merkezi konumunu ortaya koymaktadır.

Yukarıda ifade edildiği üzere Ehl-i Hakların teşekkülünde İran coğrafyasındaki inançların etkisi olmuştur. Bu inançlardan birisinin de Maniheizm ve onların Tanrı anlayışının olduğu ifade edilebilir. Söz gelimi Ehl-i Hak düşüncesinde görülen tecellî inancının kökeninin Maniheizm'e dayandığı ileri sürülmektedir. Ehl-i Hak inancı ile Maniheist gelenek arasında kurulan bir diğer benzerlik ise *mücerretlik* (bekarlık) anlayışıdır. Ancak Ehl-i Hak öğretisinde mücerretlik, yalnızca Yediler olarak bilinen kutsal şahsiyetler ve ruhsal liderler için geçerlidir; genel inanan topluluğu için evlilik normal ve teşvik edilen bir uygulamadır. Buna karşın mezkûr iki inancın arasında önemli sayılan farklılıklardan birisinin de yine Tanrı anlayışı olduğu düşünülebilir. Buna göre Ehl-i Haklarda tek bir Tanrı inancı olmakla birlikte, Tanrı tecellî ederek ortaya çıkmıştır. Manihesitlerde ise iyi ve kötünün yer aldığı düalist bir Tanrı anlayışı mevcuttur.⁷⁵

⁷² Hajizada, *Yâresân (Ehl-i Hak) Cemaatinin Teşekkül Süreci ve İnanç Esasları*, 10.

⁷³ Ivanow, *Ahl-i Haqq Texts*, 23-28.

⁷⁴ Karaca, *Ehl-i Haklar'da Kültürel Hayat*, 126-128.

⁷⁵ Karaca, "Maniheizm İnancının Ehl-i Hak İnancına Etkileri", 271-272.

Ehl-i Hak inancında Tanrı inancının bir uzantısı mahiyetinde görülen *don ba don* olarak bilinen ruh göçü anlayışı mevcuttur. Bu inanç, bireyin ruhunun çeşitli bedenlerde yeniden tecellî etmesi yoluyla arınma ve manevî yükseliş sürecini ifade eder.

3.2. Don Ba Don / Donadon İnanç

Ehl-i Haklarda ruhun bir bedenden başka bir bedene amaçsızca geçmesi anlamındaki reenkarnasyon reddedilmiştir. Ancak “*Don Ba Don*” olarak adlandırılan bir kavram ise Ehl-i Hak inancının ayrılmaz bir gerçeğidir. Bu inanca göre birey, ölümle birlikte yok olmaz; aksine, varoluşu başka bir bedende yeniden intikal eder. Kişinin bu döngüsel varoluş sürecinde *1001 farklı bedenden* geçtiğine inanılır ve her bir bedende ayrı bir kimlikle, yani başka bir kişinin bedenine intikal ettiği kabul edilir. Ehl-i Haklarda bilindiği kadarıyla reenkarnasyondan farklı olarak *don ba don* inancında ruhlar daha önceki bedenlerinde işledikleri sevap ve günaha göre ya önceki bedeninden dini ve maddi olarak daha iyi bir bedene ya da cezalandırmak maksadıyla daha aşağı yaşam formları olan hayvan, bitki ve cansız varlıklara intikal eder. Buradaki kanun, Karaca’ya göre, her kişi bin defa dünyaya gelerek don değiştirecek ve bunun sonun da Hak olarak kalacaktır.⁷⁶

Ehl-i Haklarda öldükten sonra 1001 dona girmek Rus oryantalist Ivanow’un bir eserinde şöyle bahsedilmektedir: İlk önce Allah’ın rahmetiyle bir kurbanlık hayvan ortaya çıktıktan sonra, tekrar O’nun rahmetiyle su ortaya çıktı. Ardından orada bulunan insanlardan beş kişi ayağa kalktı ve hayvanın ön ayaklarından birini kaldırdı. Şöyle buyurdular: “*Yâr, ilk ve son olandır, Ey Hak!*”. Sonra duayı okudu ve hepsi Ya Hak diye bağırdılar. Hayvanın boğazını kestiler. Daha sonra Allah’ın emriyle ateş yaratıldı ve bu ateşte kurban pişirilerek Cem sırasında cemaate ikram edildi. Sonra dua okundu ve “*Ha!*” diye bağırdılar. Daha sonra ise 1001 kişi ortaya çıktı ve bir meclis oluşturdu. Aradan 70.000 yıl geçti ve Âlemlerin Rabbi ikinci bir inci yarattı ve bu inci içinde kendisini surat şeklinde gördü. Daha sonra anlatılan bu inci de ortadan kaybolmuş ve Alemlerin Rabbi, kendisini manevî alemde “*alem-i bâtin*” olarak görmüştür. Yine 70.000 yıl geçti, yine manevî dünyadan bir inci alem-i batın yarattı. Kendisini orada 17, daha sonra 47 ve daha sonra 72 kişi şeklinde gördü. Sonra 70.000 yıl daha geçti ve Allah bir emir verdikten sonra bir inci daha yaratıldı. Bu incinin içerisinde yer alan ilk olarak 360 kişi, sonra 444 kişi

⁷⁶ Karaca, “Ali İlahî Değil Ehl-i Hak’ız Ehl-i Hak Türklerinde Ali Kültü”, 234.

arasında kendini gördü.⁷⁷ Böylece Ivanow'a göre binlerce yıldır Allah kendisini göstermek için tecellî ederek hareket etmektedir.

Ehl-i Hak kozmolojisinde Tanrı'nın yeryüzündeki tezahürleri, iki temel kategori altında sınıflandırılmaktadır: *Zât-ı Kurs* ve *Zât-ı Mihman*. Bu ayrım, Tanrı'nın insan bedeninde tecellî etme biçimlerine dair derin bir metafizik anlayışı yansıtır. *Zât-ı Kurs*, bir kişinin doğumundan ölümüne kadar kendi bedeni içerisinde Tanrısal özün sürekli olarak tecellî ettiği varlıklardır. Bu kişiler, Tanrı'nın dünyadaki kalıcı bir tezahürü olarak kabul edilirler. Diğer taraftan, *Zât-ı Mihman* terimi, Tanrısal varlığın geçici bir süreliğine bir bedende belirmesini ifade eder. Bu bedenler, Tanrı'nın misafir olarak bulunduğu araçlardır.⁷⁸

3.3. Ritüel ve Semboller

Ehl-i Hak inancı, Tanrı'ya ulaşma yolları açısından klasik İslam ibadet anlayışından farklılaşmaktadır. Ehl-i Hak mensupları, kendilerini Tanrı'ya sıradan bir Müslümandan daha yakın hissettiklerini ifade ederler. Bu bağlamda, Ramazan orucunu tutmasalar da kendilerine özgü bir oruç sistemine sahiptirler. Beş vakit namaz yerine niyaz uygulamasını tercih ederler; câmide ibadet etmek yerine, haftalık toplu bir arınma ve ibadet pratiği olan *Cem* törenlerine katılırlar. Bu uygulamalar, Ehl-i Hak inancının içsel yönelimli ve mistik karakterini yansıtan temel örneklerdir.⁷⁹ Ehl-i Hak inancında önemli bir ibadet olarak ön plana çıkan ritüellerden birisi de şüphesiz *Cem* törenidir.

Ehl-i Hakların birlik ve beraberliklerini *Cem* ayinleri oluşturmakta ve bu şekilde bir araya gelerek toplanmaktadırlar. Genellikle kendilerini tanımak için *Cem* hanelerinde bulunan esnaflardan alışveriş yapmaktadırlar.⁸⁰ Ehl-i Hakların *Cem* ayinleri oldukça kalabalık ve sazlı-sözlü geçmektedir. Yemek sırasına gelince dinî farz olarak "*hedmet*" denilen bir yemek oldukça meşhurdur. Hatta bu yemek için sadece özel ve mübarek bir gece tertip etmektedirler. Bu yemek ritüeli oldukça uzun olduğundan önceden hazırlıklar yapılmaktadır. Ehl-i Hak kelimelerinde temel ilkeler "*pâkî*" (*temizlik*), "*râstî*" (*doğruluk*), "*nîstî*" (*yokluk*) ve "*redâ*" (*dostluk*) olarak verilmiştir. Cemlerinde kadın ve erkek birlikte

⁷⁷ Ivanow, *Ahl-i Haqq Texts*, 103.

⁷⁸ Bahşeliyev, *Millî Yaddaş Sisteminde İrfan ve Tasavvuf*, 140.

⁷⁹ During "A Critical Survey on Ahl-e Haqq Studies in Europe and Iran", 133.

⁸⁰ Karaca, "Ehl-i Haklar'da Toplumsal İlişkiler", 52.

yer aldığından dolayı pek çok saptırılmış düşünce de mevcuttur. Bu yüzden Cem ve Niyaz ibadetlerini gizli yapmaktadırlar.⁸¹

Ehl-i Hak topluluklarında Cem törenleri sırasında yemeği bekleyen bireyler, bu süre zarfında ilâhîler ve deyimlerle manevî atmosferi sürdürmektedirler. Beklenen yemek, sıradan bir öğün olmaktan öte kutsal bir anlam taşır; zira bu yemeğin yalnızca maddî değil, aynı zamanda manevî faydalar içerdiğine inanılmaktadır. Bu nedenle, Cem'e katılamayan hasta bireylere bu yemekten bir kısmı özellikle gönderilir; bu uygulama, yemeğin şifa verici gücüne olan inancın bir göstergesidir. *Hedmet* olarak adlandırılan bu kutsal yemek, genellikle pilav eşliğinde horoz etinden hazırlanır. Hazırlık sürecinde horozun eti kemiklerinden ayrılır ve yoğrularak homojen bir hale getirilir. Bu yöntemle etin tüm parçaları eşit biçimde hazırlanır, böylece hiçbir bireyin etin daha değerli bir kısmına ulaşma ayrıcalığı olmaz. Bu uygulama, cemaat içindeki eşitlik ve paylaşım ilkelerinin somut bir yansıması olarak değerlendirilir.⁸² Cem törenlerinin bir önemli katkısı da Kelâmhân geleneği ile ilgilidir. Ehl-i Hak yazılarını bilindiği üzere Kelâmhânlar yazmaktadır. Yeni yetişecek Kelâmhân öncelikle ustasından veya cemlerdeki Kelâmhânlardan öğrendiği kelimeleri ezberler.⁸³ Böylece Kelâmhân'ın yetişmesinde Cem törenleri bir okul hüviyeti görür. Ehl-i hak inancında ayrıca Adak geleneği de önemlidir.

Adak geleneği, Ehl-i Haklar için dinî bir eylem olarak merkezi bir konuma sahiptir. Araştırmacı Jean During'e göre Ehl-i Hakların adak yönünden Zerdüşt uygulamalarıyla karşılaştırmalı bir çalışma olursa, bu inançla çok daha büyük benzerlikleri ortaya çıkacaktır.⁸⁴

Ehl-i Hak inanç sistemi açısından oruç ibadetinin ise Allah'a yakınlaşmak ile ilgili önemli bir ritüel olduğu söylenebilir. Ehl-i Hak inancında "Hak Mertebesi" kişinin yalnızca Allah'a yakınlık düzeyine ulaşmasını ifade eder. Bu bağlamda, oruç ibadetinin temel amacı Tanrı'ya yaklaşmaktır. Ancak Ehl-i Hak öğretisine göre, Allah'ın huzurunda bulunan, yani Hak mertebesine ulaşmış bir kimsenin artık oruç tutmasına gerek kalmaz; çünkü bu kişi, oruçla hedeflenen manevî yakınlığı zaten gerçekleştirmiştir.⁸⁵ Ayrıca Yâresân inancında, kadın ve erkek her bir cemaat mensubunun yılda üç ya da altı gün oruç

⁸¹ Özdemir, *Bir Halk Çalgısının Sosyal ve Kültürel Kimlik Bağlamında İncelenmesi: Ehl-i Hak'ın Kutsal Sazı Tanbur*, 19.

⁸² Jean During, "Ehl-i Hak'ın Cem ve Manevi Meclisleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 107 (29 Eylül 2023), 4.

⁸³ Bülent Akın, "Ehl-i Haklarda Kelâmhânlık Geleneği ve Kelâmhân Defterlerinin Geleneğin Korunması ve Aktarımdaki Rolü 'Hüma Kuşu Yere Düştü Ölmedi'", 110.

⁸⁴ Jean During, "Le Systeme Des Offrandes Dans La Tradition Ahl-e Haqq", *Syncretistic Religious Communities in the Near East*, ed. Kehl Bodrogi vd. (1997), 65.

⁸⁵ During "A Critical Survey on Ahl-e Haqq Studies in Europe and Iran", 142.

tutması gerekmektedir. Ancak bu uygulamanın biçimi ve süresi, farklı Yâresân toplulukları arasında çeşitli yorumlara ve geleneksel pratiklere bağlı olarak değişkenlik göstermektedir.⁸⁶

Bazı Ehl-i Hak müntesiplerine göre üç gün peş peşe yetmiş iki saat oruç tutulur ve bu esnada hiçbir şey yenilemez ve hatta ilaç bile içilemez. Dördüncü günde ise oruç açılır ve kurban olarak horoz kesilir.⁸⁷ Çoğu Ehl-i Hak topluluğunda tavşan eti tüketimi yasaktır. Benzer bir uygulamaya tarihsel olarak Anadolu Kızılbaş inanç sisteminde de rastlanmaktadır. Bu ortak beslenme tabusu, doğrudan Kur'an ya da Hadis kaynaklı olmaktan ziyade, sözlü gelenek yoluyla aktarılan mitolojik anlatılara dayanmaktadır. Bu tür anlatılar, topluluğun inançsal sembolizmini ve kolektif hafızasını şekillendiren önemli unsurlar arasında yer alır.

Batınî karaktere sahip olan diğer yapılarda olduğu gibi Ehl-i Hak inancında da çeşitli ritüel ve sembollerin inanç sisteminde önemli bir yer kapladığı görülür. Örneğin Ehl-i Hak inanç sisteminde tambur, kutsal kabul edilen ve özel anlamlar yüklenen bir çalgı aletidir. Tambur aracılığıyla icra edilen ve yalnızca Ehl-i Hak topluluğuna özgü olan bazı gizli makamlar, sadece iç topluluk ritüelleri kapsamında, yani kapalı Cem törenlerinde çalınmaktadır. Bu makamlar, sadece estetik değil aynı zamanda mistik ve öğretisel bir işlev de üstlenmektedir. Cemlerde çalınan makam sayısı 72'dir. 72 rakamı, Ehl-i Hak için kutsal bir sayı ve sembolik bir değer taşımaktadır. Çünkü bu rakam dünya üzerindeki 72 milleti simgeler ve 72 sayısı Kerbelâ şehitlerini temsil eder.⁸⁸

Ehl-i Hakların çalgı aleti olan *tamburun* farklı bölgelerdeki tarihi ve kültürel yolculuğu, destansı bir karaktere sahiptir. Bu çalgı aleti armut biçimli bir gövdeye ve uzun bir boyuta sahiptir. *Tamburun* genellikle farklı aralıklara ayarlanmış dört teli vardır. Bilindiği üzere müzik ve tasavvuf her zaman birbirleriyle derin bir bağa sahip olmuştur. Mistik inançlara ait ritüellerin çoğunda, ikisi arasındaki derin bağın işaretlerine rastlamak mümkündür. Tamburun iki teli vardır; üstteki tel genellikle çift olarak bulunur. Sağ elin tüm parmaklarıyla çalınır, mızrap kullanılmaz. Bu özellikler, Batı Anadolu'nun kadim Alevi sazında da görülür ki, söz konusu benzerlik Ehl-i Hak ile Aleviler arasındaki kültürel bağlantılara işaret etmektedir. Her iki toplulukta da bu çalgı aletleri, özellikle cem

⁸⁶ Hamzeh'ee, *Yâresân*, 266.

⁸⁷ Küçükalf, "Ali-İlâhis: Interview on Ali İllâhism & Sayyid İnyad Stories (2014)", 282.

⁸⁸ Urum Ulaş Özdemir, *Bir Halk Çalgısının Sosyal ve Kültürel Kimlik Bağlamında İncelenmesi: Ehl-i Hak'ın Kutsal Sazı Tambur* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 45-46.

ritüellerinde, Tanrı ile temas kurmanın, ruhani bir atmosfer yaratmanın ve topluluk bilincini pekiştirmenin aracı olarak öne çıkar.⁸⁹

Ehl-i Hak geleneğinde önemli bir yere sahip olan *tamburun* menşei ise mitolojik bir anlatıyla açıklanmaktadır. Bu inanca göre, meleklerden Cebrâil, Âdem'in kollarına düşerek *tamburun* gövdesini oluşturmuştur. Mikâil *tamburun* tellerine, İsrâfil ise onun çıkardığı sese dönüşmüştür. Nihayetinde Allah'ın ruhu, bu mistik birleşimle mest olarak Âdem'in bedenine yerleşmiştir. Bu anlatı, *tamburun* yalnızca bir müzik aleti değil, aynı zamanda ebedî kutsallığın ve ilâhî tecellînin sembolü olarak kabul edilmesine zemin hazırlamıştır.⁹⁰

Ehl-i Hak inanç sistemine ait kutsal metinlerden olan *Serencam*'larda, yaratılış mitosuna dair dikkat çekici bir anlatı yer almaktadır. Bu anlatıya göre, Allah'ın emriyle ruhun insan bedenine girmesi istenir; ancak ruh, maddi ve fanî olan bedenle birleşmeyi reddeder. Bu esnada Pir Bünyâmin devreye girer ve mistik müzik formu olan "Muğam" tarzında *tambur* çalarak ruhu ikna eder; böylece ruhun bedenle birleşmesini sağlar. Bu anlatı, müziğin ve özellikle *tamburun* Ehl-i Hak kozmolojisinde yalnızca estetik değil, aynı zamanda ontolojik ve metafiziksel bir işlev üstlendiğini göstermektedir. Ehl-i Haklarda *tambur* kutsal kabul ettikleri dut ağacından yapılmaktadır. *Tambur Müziği* kutsallığı ve manevî durumu nedeniyle her toplantıda çalınmadığı gibi bu enstrüman ne pahasına olursa olsun düğün ve benzeri etkinliklerde de kullanılamaz. *Tamburun* kendisinin ve sesinin kutsal kabul edilmesi dikkat çekicidir ve çoğu Ehl-i Haklarda evde hiç kimse *tambur* çalmıyor olsa da evinde bir nimet olarak bu çalgı aletini bulundurlar. *Tamburun* zengin müziği, Yâresân kültürünün yayılmasında ve ulusal kimliğinin güçlendirilmesinde etkili bir rol oynamaktadır.

Öte yandan Azerbaycan'da halen yaygın olarak düğün ve şenliklerde saz ile "Mansûri" havası yani eseri çalınmaktadır. Bu eser adını ilk Sûfi şehidi sayılan Hallâc-ı Mansûr'dan almıştır. Ayrıca bu eser halen *tambur* ile Ehl-i Hak tekkelerinde de çalınmaktadır.⁹¹

Ehl-i Haklar ahiret hayatını, Cennet ve Cehennemi inkâr etmektedirler. Çünkü asıl hayatlarının yer yüzünde bulunduğu gibi, diğer tarafa ruh göçü ile yolculuk ettikleri görüşündeler. Gordlevsky, Ehl-i Hakların eski inançlarının kalıntılarını sonraki dinleriyle

⁸⁹ During, "A Critical Survey on Ahl-e Haqq Studies in Europe and Iran", 147-148.

⁹⁰ Bahşeliyev, *Milli Yaddaş Sisteminde İrfan ve Tasavvuf*, 115.

⁹¹ Tofik Hüseyinzade, *Safevîlerin Büyük Evliyası Miskin Abdal*, ed. Mürsel Hekimov (Azerbaycan: Şems Neşriyat, 2005), 15.

(Hristiyanlık ve Müslümanlık) karıştırdıklarını ve bu yönüyle de çoklu inançlara sahip olduklarını ileri sürmektedir.⁹²

Bu bağlamda, Azerbaycan'ın önde gelen Ehl-i Hak ozanlarından biri olan Nesîmî, (ö. 807/1404) söz konusu inanç anlayışını şu beytinde açıkça dile getirmektedir:

“Ehl-i Heq her yerde mesken dutsa heqdir menzili,

*Ke'bevü bütxanevü mescid, kelisası nedir?*⁹³ (Ehl-i Hak her yerde mesken tutsa
haktır menzili, Ka'be, puthane, mescit, kilise nedir?)

Bu beytinde Nesîmî, mutlak hakikate yönelmiş bir inanç için, ibadetin mekâna bağlı olmadığını, her yerin kutsal bir ibadet mekânı olabileceğini vurgulamaktadır. Onun bu anlayışı, Ehl-i Hak inancındaki evrensel tevhit anlayışı ve mekânsal sınırlamalardan bağımsız ibadet anlayışıyla örtüşmektedir. Ayrıca Kâbe, puthane, mescit ve kilise gibi terimlerin bir arada kullanılması, klasik kutsal mekân anlayışına karşı eleştirel bir duruşu da ima eder. Bu bağlamda, kurumsallaşmış din yapılarının eleştirisi Ehl-i Hak düşüncesinde mistik bir özgürlük talebiyle birleşmektedir.

Mistik yaklaşım noktasında Ehl-i Hak düşüncesinde dış görünüşe ilişkin sembollerin de olduğu söylenebilir. Nitekim Kâkâîler gibi Ehl-i Hak inancına sahip bireylerin de bıyık kestirmesi yasaktır. Çünkü onlara ait bir anlatıda, Allah erkeği ve kadını ayırt etmek için, erkeğe bıyık koymuştur. Rivayetlere göre, Hz. Ali'nin bıyıklarıyla ilgili bazı sembolik anlatılar bulunmaktadır. Bu anlatılardan birinde, Hz. Ali'nin Muâviye ile karşı karşıya geldiği bir sırada onun bıyığının bir kısmını kopardığı, geri kalan kısmının ise Muâviye tarafından tıraş edildiği aktarılmaktadır. Ehl-i Hak inanç sistemi içerisinde bıyığın bu denli önem taşıması, tarihsel süreçte bazı toplumsal tepkilere de zemin hazırlamıştır. Nitekim, İran'da bir Ehl-i Hak mensubunun cezaevinde bıyıklarını kesmeye zorlandığı bir olayda, bu duruma tepki olarak başta Kirmanşah olmak üzere çeşitli bölgelerde protestolar düzenlendiği ve halkın bu durumu inançlarına yönelik bir müdahale olarak değerlendirdiği anlatılmaktadır.⁹⁴

Ehl-i Haklarda bıyık bırakma pratiği yalnızca teolojik bir karşıtlık değil, aynı zamanda toplumsal aidiyetin ve dini kimliğin bir ifadesi olarak da değerlendirilmektedir.

⁹² Gordlevsky, “Karakoyunlu (Maku Hanlığı'na Bir Geziden Derlenmiş Bilgiler)”, 124.

⁹³ İmadeddin Nesîmî, *İmadeddin Nesîmî: Seçilmiş Eserleri*, ed. Hamid Araslı vd. (Baku, Azerbaycan: Lider Nashriyyat, 2015), 152.

⁹⁴ Muhammed Hadi Tezokur, “Dini İnanç ve Ritüelleriyle Kâkâîler”, *International Journal of Kurdish Studies* 6/2 (2020), 292.

Bu yönüyle bıyık, sadece fiziksel bir görünüm değil, aynı zamanda inançsal bir sembol olarak işlev görmektedir.⁹⁵

Martin Van Bruinessen 1976'da Goran emirliğinin merkezi olan ve Kirmanşah'taki, Kasr-ı Şirin yolunun kuzeyindeki dağlık bölgelerde Ehl-i Hak topluluklarını ziyarette bulunmuştur. Orada bu toplulukların Yezîdîler gibi *Melek Tavus* ismiyle tanıdıkları Şeytan'a özel bir hürmet duyduklarını anlatmaktadır. Lakin Melek Tavus'un Ehl-i Hak kozmolojisindeki yeri konusunda da bir fikir birliğinin olmadığını da söylemektedir. Ayrıca Martin, bir anlatısında Ehl-i Haklarla konuştuğunu ve kendilerinin dışlanmaktan korktukları için Şeytan'a tapıldığını söylemekten çekinmelerini ifade etmektedir.⁹⁶

Ehl-i Hak inancı üzerine yapılan birçok akademik çalışmada, Şeytan'a yönelik bazı olumsuz veya alternatif yaklaşımların tarihsel olarak sonradan şekillendiği ileri sürülmektedir. Bu görüşe göre, özellikle 19. yüzyılda Yezîdî topluluklarla kurulan temaslar sonucunda, Ehl-i Hakların bazı Goranî gruplarında Şeytan'a dair inanç unsurlarının Yezîdî kozmolojisinden etkilenecek benimsendiği ifade edilmektedir. Bu karşılıklı etkileşim, sadece dinî değil, aynı zamanda sosyo-kültürel bir yakınlaşmanın da sonucudur.⁹⁷

Ehl-i Hak inancının bir diğer âdeti ise çeşitli İsmâîlî gruplarda olduğu gibi tütünle ilgili olan nargile ve sigaranın haram olmasıdır. Öte yandan Ehl-i Haklar'a göre değeri ne kadar önemsiz olursa olsun, farkında olmadan çalıntı bir mala sahip olmak suç olmakla kalmaz aynı zamanda temas ettiği her şeyi haram kılar. Öldürülen bir kişi öncelikle bir ailenin veya bir kabilenin üyesi sayılır. Ehl-i Hak inanç sisteminde, topluluğun herhangi bir üyesinin öldürülmesi yalnızca bireysel bir kayıp olarak değil, doğrudan tüm topluluğa yönelik bir hak ihlali olarak değerlendirilir. Bu sebeple, mağduriyetin muhatabı birey değil, doğrudan topluluğun kendisidir. Dolayısıyla topluluk, tazminat talep etme hakkına sahip olduğu gibi, faili cezalandırma yönünde de karar alma yetkisini elinde bulundurur.⁹⁸

Bu topluluklarda, özellikle sözlü kültür aracılığıyla aktarılan hikayeler önemli bir yer tutmaktadır. Bunlardan biri, öldükten sonra kötü insanların hayvan biçiminde dünyaya geri dönmesi fikridir. Bu düşünce, benzer bir şekilde Hint inançlarında yer bulmaktadır. Örneğin, Seyyit İneyet'in bir kasabın hile yaparak öldükten sonra köpek olarak dünyaya geri gelmesi hikayesi, bu inanç sisteminin bir yansımasıdır. Ehl-i Haklar'a göre, kötü

⁹⁵ Martin Van Bruinessen, "Veneration of Satan Among The Ahl-e Haqq of The Goran Region", 16.

⁹⁶ Bruinessen, "Veneration of Satan Among The Ahl-e Haqq of The Goran Region", 6-7.

⁹⁷ Martin Van Bruinessen, "Islam's Margins: Ahl-e Haqq, Angels and Peacocks, and The Marginal Scholars Who Loved Them", *Utrecht University, Paper Presented at the Conference Faces of Islam: Of Tolerance and Coercion*, (2022), 8.

⁹⁸ Ivanow, *Ajl-i Haqq Texts*, 95.

ruhlar veya cinler aslında kötü insanlardan türemekte olup, bu dönüşüm bir tür manevî cezalandırma olarak kabul edilmektedir.⁹⁹

Ehl-i Haklara evliya soyundan gelen Seyyid Ailesinin liderlik ettiği aktarılır.¹⁰⁰ Minorsky, Ehl-i Hak inancında 11 ya da 12 Hanedan veya silsilenin varlığından söz etmektedir. Bu sayının on iki olarak belirlenmesi, hem tarihsel süreçte sayılara atfedilen sembolik önem hem de geleneğin sürekliliği açısından anlamlı ve mantıklı bir yapı arz etmektedir. On iki sayısının benzer biçimlerde farklı inanç sistemlerinde de karşımıza çıktığı görülür.¹⁰¹ Söz gelimi Hristiyanlıkta bu sayı “On İki Havarî” (12 Apostles) figürüyle temsil edilirken, Şiilikte “İmâmiyye” inancı şeklinde tezahür etmektedir. Halihazırda bu çalışmada ileri sürülen bu teoriye göre Ehl-i Hak inancındaki on bir hanedan ile Sultan İshak’ın yaratıcı bir figür olarak bu yapının başında konumlandırılması, Ehl-i Haklar’da on iki rakamının sembolik bir önem kazandığını göstermektedir. Bu durum Ehl-i Hakların 11 veya 12 hanedandan müteşekkil olduğu fikrini desteklemektedir.

Yukarıda paragraflarda verildiği gibi Ehl-i Haklarda zikrin müzik eşliğinde, özellikle *tambur* aracılığıyla gerçekleştirilmesi önemli bir ibadet biçimidir. Bu bağlamda her dervişin bir Pir ve Mürşide bağlı olması esastır. Benzer bir yapı, Alevilikte Dede, Pir, Mürşid veya Zâkir figürlerinde görülmektedir. Her iki inanç sisteminde de bu rehber figürler, dinî bilginin aktarımı, cem ritüellerinin icrası ve topluluk içi ahlaki düzenin sürdürülmesi açısından merkezi bir rol oynamaktadır.¹⁰² Ehl-i Hakların kurucusu olarak kabul edilen Sultan İshak ise Alevîler tarafından hiç bilinmez ve tanınmaz. Ehl-i Hakların rivayetlere göre ölülerini dans ve müzik eşliğinde defnettikleri aktarılır.¹⁰³

Ehl-i Haklarda yukarıda bahsedilen *Kırkların (Cheltenlerin)* efsanevi mitolojik hikayeleri mevcuttur. Bunlardan bir tanesi de Ivanow’a göre Peygamber zamanında bir kadının ona gelerek kısırlığa karşı ilaç istemesi hikâyesidir. Rivayete göre, Peygamber bir kadına kâğıt üzerine yazılmış bir muska verir ve bu muskayı suda eriterek içmesini öğütler. Ancak kadın bu yöntemin etkili olacağına inanmaz ve verilen kâğıdı bir kenara koyar. Aynı süreç defalarca tekrarlanır; kadın her seferinde başka bir tedavi talebinde bulunur ve kendisine yine yazılı bir muska verilir. Bu döngü kırk kez yinelenir ve kadının elinde sonunda kırk adet yazılı kâğıt birikir. Nihayetinde kadın, daha önce reddettiği bu tedavi

⁹⁹ Küçükalfa, “Ali-İlâhîs: Interview on Ali İllâhîsm & Sayyid İnyad Stories (2014)”, 291.

¹⁰⁰ Martin Van Bruinessen, “Religion in Kurdistan”, *Kurdish Times* (New York) vol. 4 nos. 1-2 (1991),2-27,9.

¹⁰¹ Moosa, *Extremist Shiites: The Ghulat Sects*, 186.

¹⁰² Kaya, “Ehl-i Hak Topluluklar (İran Alevîleri) ile Dersimliler’in İnanç Zemininde Karşılaştırılması”, 1057.

¹⁰³ Özdemir, “Alevîlik ve Ehl-i Hak (Yâresân): Benzerlikler ve Farklılıklar”, 279-280.

yöntemini denemeye karar verir ve elindeki tüm kâğıtları birden yutar. Bu eylem, onun inançsızlığının cezası olarak yorumlanır; zira her bir kâğıttan bir çocuk doğurur ve böylece toplamda kırk çocuk dünyaya getirir. Kadın, yaşadığı utanç nedeniyle bu çocukları köy dışına bırakır. Ancak Peygamber'in duasıyla çocuklar ilâhî koruma altına alınır, hayatta kalırlar ve varlıklarını sürdürürler.¹⁰⁴

Buraya kadar aktardığımız bilgiler ışığında Ehl-i Hak inancının İslam düşüncesinin hâkim inanç yapısı ile örtüşmesi mümkün değildir. Bu yapısından dolayı Ehl-i Haklar İslam dünyasında gulât kabul edilmektedir. Bu tepkisel durum nedeniyle Ehl-i Hak mensupları dini bilgilerini yabancılara güven köprüsü kurmadan anlatmazlar. Hatta bazı bilgilerde vardır ki, bunu sadece kendi üyeleri hariç kimseyle paylaşmazlar. Bu yüzden günümüzde halen kendi inançlarını takiyye yani gizliden yaparak yaşamaktadırlar.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Ivanow, *Ahl-i Haqq Texts*, 166.

¹⁰⁵ Moosa, *Extremist Shiites*, 189.

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA EHL-İ HAKLAR

Şah İsmail döneminde Safevî Devleti'nin etkisi altındaki Azerbaycan, bu süreçte daha önce bölgede yaşamış ve kendilerini “Hak Âşıkları” olarak tanımlayan tasavvuf ehli topluluklar aracılığıyla Ehl-i Hak inancının daha görünür hâle geldiği bir coğrafya olmuştur. İran Azerbaycan'ında yaşayan ve “Görenler” olarak anılan bu toplulukların kökeni, bazı kaynaklarda Türk olarak kabul edilmektedir. Ehl-i Hak inancına mensup bu inanç esasen İran'ın Kirmanşah eyaletinde yaşayan Goranî Kürtlerinden oluşmakta olup, tarihsel olarak Doğu Azerbaycan'daki İlıxçı (İlhıçı) köyüne yerleşmişlerdir.

1. Ehl-i Hakların Azerbaycan'da Yayılması

Azerbaycan, kuzeyde Derbent'ten, güneyde Hemedan'a kadar toprakları içine alan bir ülkedir. Güneyi İran devleti sınırları içinde kuzeyi ise bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti adıyla dünya tarihinde kendi yerini almıştır. 1813 yılında Gülistan Anlaşması ile İran şahlığı arasında bahsi geçen bu topraklarının yarısı taksim edilmiştir.¹⁰⁶

1848 yılı itibarıyla Azerbaycan'da Sünnîler ve Şîiler nüfus bakımından yaklaşık olarak eşit durumdayken, Rusya'nın Dağıstan'ı işgal etmesinden sonra Sünnîlerin Osmanlı topraklarına göç etmesiyle Şîî nüfus, Sünnîlerin iki katına ulaşmıştır. Bu durum, Şîîliğin bölgede yayılmasında Rusya'nın önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Dolayısıyla Şîîliğin Azerbaycan ve Dağıstan'daki güçlenmesinde, doğrudan Rus müdahalesinin etkili olduğu söylenebilir. Rus yönetimi, özellikle Dağıstan'daki Şîî unsurları Sünnî direniş hareketlerine karşı denge unsuru olarak harekete geçirmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda, Rusya ile İran arasındaki ilişkiler dönemin koşullarında Osmanlı'ya karşı daha sıcak bir ittifak zemini oluşturmuştur. Ayrıca Azerbaycan'da Şîîliğin yanı sıra, Alevîlik ve Bektaşîlik gibi heterodoks tarikatlara mensup bireylerin yanı sıra, az sayıda da olsa Ehl-i Hak inancına bağlı toplulukların varlığı da dikkat çekmektedir.¹⁰⁷

Safevî ve Osmanlı savaşları döneminde Ruslar da bu savaşa katılmışlardır. Nadir Şah'ın ölümünden sonra 1747 senesinde Azerbaycan savaşlar ve işgallerin sonunda

¹⁰⁶ Ali Farkhadov, *Azerbaycan Türklerinin Etnik Kimliğinin Oluşumu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 62-63.

¹⁰⁷ Adem Arıkan, “İslam Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı”, *İslam Mezhepleri Tarihi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul Journal of Islamic Research*, (01 Mayıs 2018), 364.

bölünerek kendi içerisinde hanlıklar oluşturmuştur. Bu hanlıkları idare edenlerin çoğu ise Kızılbaşlar olarak geçmektedir.¹⁰⁸

Ülkenin dönem dönem savaş alanına dönüşmesi, kitlesel kıyımların yaşanması ve halkın yerinden edilmesi gibi toplumsal travmalar, edebî metinlerde hümanist fikirlerin güç kazanmasına zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede, Azerbaycan Ehl-i Hak şairlerinden Nesîmî'nin eserleri dikkat çekicidir. Nesîmî, insan, insan onuru ve insanın içsel gücüne olan inancını, edebî diliyle eserlerine geniş bir şekilde yansıtmıştır.¹⁰⁹ Öte yandan, Ehl-i Hak topluluğunun sözlü ve yazılı geleneklerinde Nesîmî'den söz edilmektedir. Nesîmî, aynı zamanda Hurûfiliğin kurucusu Fazlullah Esterâbâdî'nin (ö. 796/1394) önde gelen müritlerinden biri olan ve Hurûfî düşüncesinin önemli temsilcileri arasında yer alan bir şahsiyet olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Ehl-i Hak metinlerinde Nesîmî, sıklıkla baş meleklerden biri olan Dâvûd'un tecellisi (ya da tecessümü) olarak yorumlanmakta, böylece mistik bir kimlik kazanmaktadır.¹¹⁰

Azerbaycan folklor yazarlarından Tofik Hüseyinzade'nin bir kitabına göre, Abdallar her durumda zorluklara rağmen insanları gerçeğe güvenmeye çağırdı. Ancak bu tarikatın toplumun tamamını düşünür yapamayacağını anlayıp, kendilerine saygıyla davranan Kızılbaşlara katılmışlar ve onların bir parçasını oluşturmuşlardır. Miskin Abdal'da Azerbaycan'da bu tasavvuf Abdallarından bir tanesi idi.¹¹¹

Azerbaycan halk edebiyatı geleneğinde önemli bir yeri olan Hak Âşıklarından Miskin Abdal, dönemin dinî-siyasal hareketi olan Kızılbaşlık ile güçlü bir ilişki içerisinde olmuştur. Safevî hükümdarı Şah İsmail Hatâî'ye duyduğu sevgi ve bağlılık, yalnızca siyasi bir mensubiyetin ötesinde, onu manevî bir otorite olarak kabul etmesiyle de açıklanmaktadır. Ehl-i Hakların Hz. Ali'de olduğu gibi Şah İsmail'e de ilahi sıfatlar atfetmeleri ve onu Ehl-i Hak'tan kabul etmeleri, Şah İsmail'e bağlı bir Kızılbaş olan Miskin Abdal'ı da Ehl-i Hak kabul etmeleri neticesini doğurmuştur. Bu yüzden Azerbaycan Ehl-i Haklar'ı söylendiği zaman akla ilk gelen Miskin Abdal'dır. Bu izlenim Hüseyinzade'nin Miskin Abdal ile ilgili bir kitabında da doğrulanmaktadır. Öte yandan Miskin Abdal gibi Şah İsmail de kendisini Ehl-i Hak olarak ilan etmiştir.¹¹² Miskin Abdal,

¹⁰⁸ Emine Nursel, *1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkaz Hanlıklarının Faaliyetleri* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 42.

¹⁰⁹ S. Eliyev vd., "8. Sınıf Edebiyat", 8. *Sınıflar İçin Edebiyat Ders Kitabı* (Baku, Azerbaycan: Azerbaycan Milli Eğitim Bakanlığı, 2015), 39.

¹¹⁰ Hamzeh'ee, *Yâresân*, 112-113.

¹¹¹ Tofik Hüseyinzade, *Miskin Abdal - Geyb Ereni, Tasavvuf Piri* (Azerbaycan, Bakü, ts.), 198.

¹¹² Hüseyinzade, *Miskin Abdal - Geyb Ereni, Tasavvuf Piri*, 294.

Şah İsmail ile yakından arkadaş sayılmakla beraber, kendisi tarafından oldukça sayılıp sevilmekteydi. Ayrıca Şah İsmail'in Azerbaycan sazına bağlılığı da dikkat çekmektedir.¹¹³

Azerbaycan'da Şah İsmail ve ondan sonraki dönemlerde Güney Azerbaycan ve Anadolu'da yaşamış tarikatlar saza veya kopuza çok büyük önem vermişlerdir. Çünkü âşıkların, bu dönemde tarikatların vazgeçilmez bir unsuru olması, bizlere aynı zamanda sazın sembol olarak kutsallığını da bildirmektedir. Şah İsmail Azerbaycan'da iken Hak Âşıklığı ve dervişliğe büyük ilgi duymuştur. Bunu Miskin Abdal ile kurduğu yakınlığını örnek verebiliriz. Ayrıca Safevî Hanedanı'nın resmi etkinliklerinde askeri-siyasi ve devlet törenlerin de burada yaşayan halka karşı propaganda aracı olarak âşıkların özel bir yeri de bulunmaktaydı.¹¹⁴

Fahrettin Salim'in yorumuna göre, Safevî hükümdarı ve şair Şah İsmail, "Hatâî" mahlasını seçerken sembolik ve mistik bir bağlama atıfta bulunmuştur. Rivayete göre Şah İsmail, Kerbela şehidi Hür b. Yezid Riyahî'nin mezarını izinsiz bir şekilde açmış ve bu eylemini bir hata olarak değerlendirmiştir. Bu hatanın bir tür tövbesi veya telafisi niteliğinde, kendisine Hatâî (hata eden) mahlasını seçmiş; böylece işlediği yanlışlığı kimliğine içkin bir şekilde taşımayı tercih etmiştir. Arapçada hata kelimesi genellikle noktasız "ta" (ط) harfiyle yazılır ve doğrudan yanlış ya da günah anlamına gelir. Ancak Şah İsmail'in mahlası olan Hatâî, birçok kaynakta noktalı te (ت) harfiyle yazılmıştır. Bu yazım biçiminin klasik dillerde doğrudan semantik bir anlamı bulunmamakla birlikte, mistik bir boyutta özel bir anlam taşır. Nitekim, bu yazım biçimiyle Hatâî kelimesi ebced hesabına göre 1001 sayısına tekabül eder. Bu sayı, Ehl-i Hak inancında büyük bir sembolik anlam taşır; zira hatırlanacağı üze *don ba don* inancı doğrultusunda Tanrı'nın 1001 farklı bedende tecellî ettiğine inanılmaktadır. Bu bağlamda, Şah İsmail'in kullandığı Hatâî mahlası, yalnızca kişisel bir pişmanlığı yansıtmakla kalmaz; aynı zamanda Ehl-i Hakların mistik inanç sistemine de işaret eden derin semboller taşır. Dolayısıyla, bu mahlas hem tarihsel hem de tasavvufî bir kod olarak okunabilir.¹¹⁵

Azerbaycan'ın Göyçe bölgesi, Miskin Abdal gibi pek çok Hak Âşığının yetiştiği ve tarikat ile sûfizm açısından önemli bir merkez haline gelmiştir. Özellikle, Şah İsmail ile Miskin Abdal arasında samimi bir dostluğun başlangıcı da bu bölgede gerçekleşmiştir. Şah İsmail Azerbaycan'ın kuzeyine doğru bir sefer hazırlığı yaparken, ordu komutanları ona Göyçe ilçesinden geçmesini tavsiye etmişlerdir. Bunun nedeni, daha önce Safevîlerin yakın

¹¹³ Hüseyinzade, *Safevîlerin Büyük Evliyası Miskin Abdal*, 15-16.

¹¹⁴ Muharrem Kasımlı, "Âşık Edebiyatının Milli ve Tarihi Özelliği" (Folklor ve Edebiyat, 2017), 4.

¹¹⁵ Bahşeliyev, *Milli Yaddaş Sisteminde İrfan ve Tasavvuf*, 101.

dostları ve güvenilir takipçileri olan Kızılbaş Sûfilerinin bu bölgede etkili olmuş ve Sûfi inancını yaymış olmalarıdır. Bu bağlamda, Göyçe bölgesi, Ehl-i Haklar ve Bektaşilik gibi çeşitli Sûfi tarikatlarının yanı sıra Hak Âşıklarının da uzun süreli varlık gösterdiği bir yer olmuştur. Bu buluşma sırasında Miskin Abdal, Şah İsmail'e bir saz hediye etmiş ve böylece manevî bir bağ kurmuşlardır.¹¹⁶

Azerbaycan Ehl-i Hak inancının önemli figürlerinden biri olan Miskin Abdal, Azerbaycan'ın Gedebey şehrinde büyük bir manevî etkiye de sahip olmuştur. Miskin Abdal'ın adı, Gedebey'e bağlı Miskinci (ya da Miskinli) köyüne de verilmiştir; bu köy, Miskin Abdal'ın burada yaşamış olmasından dolayı onun ismini taşımaktadır. Miskin Abdal, köydeki halk arasında birçok mucize gerçekleştirmiş ve bu mucizeler, halkın Safevî ordusuna katılmasına vesile olmuştur. Onunla ilişkilendirilen mucizevî olayların gerçekleştiği mekânlar günümüzde halen Miskin Abdal'ın adını taşımakta ve bu yerler, onun türbesine olan ziyaretlerle manevî bir çekim merkezi haline gelmiştir.

Günümüzde Türk milletleri arasında âşık ya da ozan geleneği, özellikle destan söyleme kültürü hâlâ canlılığını korumakta ve kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır. Azerbaycan'da ise âşıkların toplumsal ve kültürel yaşamda önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu gelenek, Âşık Alesker (ö. 1926) ve Miskin Abdal gibi tarihî öneme sahip büyük ozanlardan süregelen günümüze ulaşmıştır. Örneğin Azerbaycan'da sıkça kullanılan *kırk gün kırk gece* deyimini, müzik ve eğlenceyle (çalgı ve çengiyle) ilişkili ritüelistik kutlamalara işaret eder. Bu ifade, aynı zamanda Ehl-i Hak inancında merkezi bir konuma sahip olan “Kırklar Meclisi” ile de örtüşmektedir. Dolayısıyla bu deyim, Ehl-i Haklar tarafından kutsal kabul edilen “Kırklar” anlayışına kültürel bir yansıma olarak bağlanabileceği düşünülmektedir. Cem ritüeli ile Azerbaycan'daki düğün ve meclisleri karşılaştırırsak burada meclisi sürdüren ozanlar yerine âşık olduğunu ve *tambur* yerine saz çaldıklarını görürüz. Bu gelenek Azerbaycan'da kadim zamanlardan beri Ehl-i Hakların var olduklarını bizlere bildirmektedir. Öte yandan *yedi gün, yedi gece* deyimini de Ehl-i Haklarda var olan yedi pir düşüncesi ve yedi rakamının kutsallığı olarak Yedilere oldukça yakındır.¹¹⁷ Ayrıca Fahrettin Salim'e göre Hatâî ve Miskin Abdal'ın saz geleneği ile ilişkisi 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir.¹¹⁸

¹¹⁶ Hüseyin İsmayılov, *Miskin Abdal*, ed. Yaşar Qarayev (Bakı Seda Yayınları, 2001), 11.

¹¹⁷ Recep Özkan (ed.), *3. Uluslararası Develî-Âşık Seyrânî ve Türk Kültürü Kongresi* (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2023), 3/239.

¹¹⁸ “Sazın Leyakatı veya Azerbaycan'ın Ruhani Bütövlüşmesi Üçün Heyir-Dua”, *anl.az* (17 Mart 2007), 1.

Azerbaycan Hak Âşıklarından sayılan ve tasavvuf sisteminin banisi Miskin Abdal'ın asıl adı Seyyid Hüseyin, Tanrı hakikatini anlamak için miskinleşmiş, kul olmuş ve Hak haberciliğine yükselmiştir. Bu yüzden O'na halkı tarafından *Abdal* kimliği verilmiştir. Miskin Abdal, 1535 yılında 105 yaşında vefat etmiş ve aslen Azerbaycan toprağı olan Göyçe Zargarlı köyüne defnedilmiştir. Günümüzde yattığı mezar ise insanlar tarafından kutsal türbe olarak görülmüş ve yüzyılımızın başında yaşanan olaylara kadar korunmuştur.¹¹⁹

Azerbaycan'da Ehl-i Hak gibi Bektaşîlik de yaygındır. Kuzey Azerbaycan'ın Muğan, Aran, Karabağ, Şirvan, Nahçıvan gibi bölgelerinde yayılan Bektaşî tekkeleri 19. yüzyılın başlarından itibaren hız kazanmaya başladığı düşünülür. Miskin Abdal'ın düşüncesinde şeriat ve mezhep ayrımı yoktu. Kendi doğduğu Azerbaycan'ın Göyçe bölgesinde, Bektaşîlerden oluşan Ehl-i Hak ile Yesevilikten oluşan Safevî tarikatları Göyçe'de ilâhî bir topluluk yaratmışlardır. Miskin Abdal'da onların arasında bulunmaktaydı. Burada Seyyid Hüseyin'in yani Miskin Abdal'ın dedeleri de Alevîlik başta olmakla Sûfizmin rehberliğini yapmaktaydılar.¹²⁰

Azerbaycan tarihinde önemli bir yere sahip olan Karapapaklar (veya Kara Kalpaklılar), büyük ölçüde Ehl-i Hak inancına mensup topluluklardır. Bu grup, halk arasında *Borçalı* ve *Terekeme* gibi adlarla da anılmaktadır. Etnik olarak Türk kökenli olan Karapapaklar, Azerbaycan ile Anadolu arasında tarihsel ve kültürel bir köprü işlevi görmüşlerdir. Ayrıca 628 yılında Hazarlar tarihsel kaynaklara göre, İran-Bizans savaşları döneminde Demirkapı (Derbent) geçidini kullanarak bugünkü Gürcistan topraklarına yerleşmişlerdir.¹²¹

2. Ehl-i Hakların Azerbaycan ve İran'daki Merkezleri

Ehl-i Hak inancına sahip Azerbaycan Türklerinin büyük çoğunluğu, başta Güney Azerbaycan olmak üzere, İran'ın kuzey batısında yer alan 170.000-220.000 km² arasında değişen bir coğrafyada yaşamaktadır. Bu bölge, Tebriz, Erdebil, Hoy, Urmiye, Selmas, Maku, Marağa, Astara, Culfa, Merend, Halhal, Eher ve Soğukbulak gibi önemli şehir ve ilçeleri kapsamaktadır. Ayrıca, İran'ın Kürt nüfusunun yaklaşık bir milyonunun Ehl-i Hak

¹¹⁹ İsmayılov, *Miskin Abdal*, 17.

¹²⁰ İsmayılov, *Miskin Abdal*, 7.

¹²¹ Fahri Valehoğlu, "Borçalı Menşei ve Etnik Sınırları", *Bizim Ahıska* 36 (ts.), 36.

inancını benimsediği tahmin edilmektedir. Ehl-i Hak topluluğu, İran'ın doğusunda, Kirmanşah iline bağlı Goran ve Hevraman gibi yerleşim yerlerinde yoğunlaşmaktadır.¹²²

Daha önce de belirttiğimiz gibi Ehl-i Hak topluluğunun büyük çoğunluğu köken olarak Kürtler olsa da bu inanç sistemine mensup olanlar arasında Persler, Azerbaycanlılar ve diğer etnik gruplardan da bireyler bulunmaktadır.

Ehl-i Hak topluluğunun önemli merkezlerinden biri olan Luristan Bölgesi, tarihsel olarak Luristan Atabeyliği'ne ev sahipliği yapmıştır. Bu atabeylik, Devlet Hatun adlı bir kadın hükümdar tarafından yönetilmiştir. Ancak, Moğolların bölgeye yönelik baskıları ve halkın yaşadığı büyük sefalet, atabeyliğin varlığını sürdürülebilmesine engel olmuştur. Devletin yönetsel zorlukları ve iç karışıklıkları sonucunda, Luristan Atabeyliği 1596 yılında Safevîler tarafından ortadan kaldırılmıştır.¹²³

Rus araştırmacı V. A. Gordlevsky, 1916 yılında Güney Azerbaycan'a bağlı Maku Hanlığı'nda Ehl-i Hak toplulukları üzerine saha araştırmalarında bulunmuştur. Bu çalışmaları neticesinde kaleme aldığı makale, 1927 yılında Bakü'de tercüme edilerek yayımlanmıştır. Gordlevsky'nin Maku çevresindeki Ehl-i Haklar hakkında yaptığı gözlemlerden biri, bu topluluğun Müslümanlarla evlilik ilişkilerinde belirli bir sınır çizdiği'dir. Zira Ehl-i Hak inancına mensup bireyler Müslümanlara kız vermekte, ancak onlardan kız almamaktadırlar. Ehl-i Hak toplulukları, tarihsel olarak Karakoyunlu döneminden izler taşıyan bir kültürel mirasın devamı olarak değerlendirilmektedir. İnanç sistemlerinde Hz. Ali figürü son derece merkezi bir yere sahiptir. Bu nedenle yeni doğan çocuklara Hz. Ali'yi onurlandırma amacıyla sıklıkla "Ağa" önekiyle başlayan isimler verilmektedir. Bu isimler arasında *Ağaverdi* ve *Hudaverdi* gibi örnekler dikkat çekmektedir.¹²⁴

Ehl-i Haklar Azerbaycan'da yaşadıklarında kendilerine kutsal kabul ettikleri mekânlar edinmişlerdir. Bunlardan bir tanesi de Hz. Ali'nin birkaç defa uğradığına inanılan "Ali Ayağı" türbesidir. Lakin tarihçilerin elinde bununla ilgili esaslı bir bilgi bulunmamaktadır. Maku'da yaşayan Ehl-i Hak inancına mensup bireylere göre, Hz. Ali tüm İslam diyarını gezip dolaşmış ve bu süreçte Azerbaycan'ın Bakü şehrine bağlı Buzovna kasabasındaki bir mekânı da ziyaret etmiştir. Bu yer, yerel halk arasında Ali

¹²² Can, "Hete Baweri, İbadet u Organizebiyayişi ra Peveronayişe Elewitîya Dersimi û Yâresâniye", 148.

¹²³ Esin Küçükbeğir, "Küçük Luristan Atabeyliği'nde Kadın Bir Hükümdar: Devlet Hatun", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2017), 19.

¹²⁴ Gordlevsky, "Karakoyunlu (Maku Hanlığı'na Bir Geziden Derlenmiş Bilgiler)", 91.

Ayağı olarak bilinmektedir. Efsaneye göre, Hz. Ali bu bölgede bulunarak Bakü’de hüküm sürmüştür ve bu ziyaret, Ehl-i Hak inancında önemli bir yer tutmaktadır.¹²⁵

Ehl-i Hak öğretisinde, Hz. Ali’nin doğumuna dair anlatılan mitolojik unsurlar da dikkat çekicidir. Bazı rivayetlere göre, bir gün bir aslan, ağzında bir bebekle birlikte Hz. Muhammed’in huzuruna gelir. Hz. Muhammed, bu bebeği büyüttükten sonra onu Ebu Talib (620/619) ile nikahlar. Bu çocuğun adı Fatıma b. Esed’dir. (625)¹²⁶ Efsanevi anlatıya göre Fatıma b. Esed hamile kaldıktan sonra Hz. Ali’yi Kâbe’de dünyaya getirir. Bu doğum anlatısı, hem Hz. Ali’nin kutsallığını hem de onun Tanrısal varlıkla olan özdeşliğini Ehl-i Hak düşüncesinde pekiştiren bir mitolojik motif olarak değerlendirilmektedir.¹²⁷

Fahrettin Salim’e göre, 1890 yılında Güney Azerbaycan’ın Maku şehrinden gelen bir Ehl-i Hak tebliğcisi olan Şah Hasan adlı kişi, “beni buraya gönderdiler” diyerek Ehl-i Hak inancını Karabağ bölgesine taşımıştır. Şah Hasan, Azerbaycan’ın Karabağ bölgesine bağlı Zengilan şehrindeki Sobu köyünde bu inancı yaymaya başlamıştır. Köy halkının önemli bir kısmı, Şah Hasan Ağa’ya büyük bir bağlılık göstermiş ve bu bağlılığı Farsça’da “başını feda etmek” anlamına gelen *ser-supur* ifadesiyle dile getirmiştir. Bu tutum, Şah Hasan’a duyulan manevî bağlılığın ve Ehl-i Hak inancına olan yüksek sadakatin sembolik bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.¹²⁸

Ehl-i Haklarda kutsal sayılan Goran Şehri, İran’ın Kirmanşah eyaletindeki Kürt Bölgesi olarak bilinmesine rağmen aslında Zaza kökenli insanların yaşadığı bir bölge olarak kayda geçmektedir.¹²⁹ Bunun gibi Ehl-i Hak şairi olan Bayrak Kuşçuoğlu’nun kelimalarına ait birçok yazma nüshası bugün İran’ın Azerbaycan bölgesinde bulunmaktadır.

Doğu Anadolu Türkmenlerinden olan Karakoyunlular, 16. yüzyılın ikinci yarısında Van Gölü kıyısındaki Erciş merkez olmak üzere, Erzurum’dan Musul’a kadar uzanan geniş bir coğrafyada tarih sahnesine çıkmışlardır. Bu siyasi ve toplumsal yapılanma sürecinde, bölge halkının önemli bir kısmı Sünnî inanca mensup olmakla birlikte, aynı dönemde Ehl-i Hak, Muş’a’salık, Hurûflik ve Safevîlik gibi farklı Şîî eğilimlerin de ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Söz konusu akımlar arasında özellikle Şeyh Safiyyüddin Erdebilî

¹²⁵ Gordlevsky, “Karakoyunlu (Maku Hanlığı’na Bir Geziden Derlenmiş Bilgiler)”, 106.

¹²⁶ Hz. Peygamber’in amcası Ebû Tâlib’in eşi olarak, Hz. Muhammed’in çocukluk yıllarında bakımını üstlenen isimlerden biridir.

¹²⁷ Karaca, “Ali İlahî Değil Ehl-i Hak’ız Ehl-i Hak Türklerinde Ali Kültü”, 239.

¹²⁸ Fahrettin Salim ile yaptığımız mülakat ile elden ettiğimiz verilerdir.

¹²⁹ İsrail Babacan, “İran Türkleri Arasında Yaygın Bir İnanç: Ehl-i Hak ve Kutsal Kitapları Bayrak Kuşçuoğlu’nun Kelamları”, *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi* 33 (2005), 215.

(ö. 1334) tarafından kurulan Safeviyye Tarikatı hem mistik hem de siyasi etkileri bakımından dönemin en mühim yapılarından biri olarak dikkat çekmektedir.

Ehl-i Hak inancı, tarihsel olarak İran'ın çeşitli bölgelerine dağılmış olduğu gibi, Rusya sınırları içerisindeki Kafkasya bölgesine kadar uzanan bir coğrafyada da izlerine rastlanmaktadır. Ancak, Ehl-i Hakların esas yaşam alanlarının İran gibi Kürtlerin yoğunlaştığı bölgelerde olduğu, bu alanda çalışmalarıyla tanınan Ivanow tarafından da belirtilmektedir.¹³⁰

Bu bağlamda İran'da yaşayan Sungur Türkleri'nin büyük çoğunluğu İmamiyye mezhebine mensup olmakla birlikte, aynı zamanda Ehl-i Hak inanç sistemini benimsemiş topluluklar arasında yer almaktadır. Sungur Türklerinin yaşadığı yer Kirmanşah vilayetine bağlı küçük bir yerleşim birimidir. Tarihsel kaynaklara göre bu topluluk, Moğol istilalarının ardından bölgeye yerleşmiştir. Nitekim, Sungur Türkleri hem etnik hem de mezhepsel kimlikleri bakımından İran'ın çok katmanlı dini ve kültürel yapısı içerisinde dikkat çeken bir örnek teşkil etmektedir.¹³¹

3. Ehl-i Haklar Arasında Önemli Hanedan ve Azerbaycan'daki Şahsiyetler

Ehl-i Hak inancında Tanrı belirli kişilerde tecellî ederek kendini göstermekte ve bu tecellîler, topluluğun manevî liderleri ve rehberleri tarafından deneyimlenmektedir. Ehl-i Hak topluluğu, Sultan İshak döneminde “hanedan” adı verilen ve yedi aileden oluşan bir toplumsal yapıdan meydana gelmiştir. Bu yapı, topluluğun dinî ve sosyal düzeninin temel taşlarını oluşturmuş ve her bir hanedan, belirli bir manevî otoriteye sahip olmuştur. Ehl-i Haklar arasında 11 farklı hanedan bulunmaktadır ve bu hanedanlar şu şekilde sıralanabilir: Şah İbrahimi Hanedanı, Baba Yedigârî Hanedanı, Hamuşi Hanedanı, Ali Kalenderi Hanedanı, Mir Suri Hanedanı, Ateş Beyi Hanedanı, Seyid Mustafayi Hanedanı, Hacı Baveysi Hanedanı, Zennuri Hanedanı, Şah Hayasi Hanedanı ve Baba Haydari Hanedanı.¹³² Bu hanedanlar, her biri kendi manevî öğretileriyle topluluğun farklı yönlerine hizmet etmiş, Ehl-i Hak inancının gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu toplumsal yapılanmanın kurumsal temelleri, 14. yüzyılda yaşamış olan Sultan İshak döneminde atılmıştır. Artan inanan sayısını düzenli bir şekilde yönetmek ve gelecekte ortaya çıkabilecek ihtilafları önlemek amacıyla Sultan İshak, soyu “İkinci Yediler” olarak

¹³⁰ Ivanow, *Ahl-i Haqq Texts*, 1.

¹³¹ Abdulkadir Atıcı, *Sungur Türkçesi* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013), 42-43.

¹³² Minorsky, “The Guran”, 75-103.

nitelendirilen kutsal şahsiyetlere dayanan Hanedan sistemini tesis etmiştir. Ayrıca Ehl-i Hak hanedanlarından sayılan bir diğer hanedan Muhammed Bey'in Azerbaycan'da tecellî ettiğine inanılmaktadır.¹³³

Ehl-i Hak inancında, toplumsal ve dini kimlik büyük ölçüde soy ve nesep ile belirlenmiştir, bu yüzden Ehl-i Haklar arasında yabancılarla evlenmek yasaktır. Bu kısıtlama, Ehl-i Hak hanedanlarının kapalı bir topluluk yapısı içinde kalmasını ve nesillerin saf bir biçimde devam etmesini sağlamaktadır. Geleneksel olarak, Ehl-i Haklar arasında *çekide* ve *çespide* isminde iki ana öge bulunmaktadır.

Çekide, Azerbaycan Türkçesi'nde "damlamak" anlamına gelir ve bu terim, ata soyunun zaman içinde nesilden nesile aktarılan miraslar ve öğretilerle ilişkilidir. Yani, bu kavram, kabilelerin ve toplulukların atalarından gelen bir soydan damlayarak sürdüğünü ifade eder. Diğer taraftan, *çespide* terimi, Farsça'da "yapışma", "sonra gelmek" veya "katılmak" anlamlarına gelir. Bu kategori, topluluğa sonradan katılan ve sayıca az olan bireyleri ifade eder. *Çespide* Ehl-i Haklar, geleneksel Ehl-i Hak yapısına dahil olmuş, ancak genellikle sayıları sınırlı olan bir grup olarak kabul edilir.¹³⁴ Bu çerçevede Erdebil Tekke'sin şeyhi ve Sasani Devletinin Şah'ı olan Şah İsmail'in Ehl-i Haklar nazarında *Çespide* sınıfına dahil edilmesi muhtemeldir.

Şah İsmail Hatâî, yalnızca siyasi bir figür değil, aynı zamanda birçok heterodoks İslâmî topluluk için derin mistik ve dinî anlamlar taşıyan bir şahsiyettir. Özellikle Alevî-Bektaşî geleneklerine mensup topluluklar arasında Şah İsmail'e duyulan saygı, tarihsel ve inançsal bir boyut kazanmıştır. Nitekim Bulgaristan'daki bazı Alevî inanç mensupları, Şah İsmail'i azizler ve velîler kategorisinde değerlendirerek ona özel bir kutsiyet atfetmektedirler. Bu topluluklar, Şah İsmail'i seçkin bir ruhani önder olarak görmenin ötesinde, onu ritüel pratiklerinde de önemli bir figür olarak konumlandırmaktadır. Dolayısıyla Şah İsmail'in etkisi, yalnızca İran coğrafyasıyla sınırlı kalmamış, Anadolu ve Balkanlar'daki İslâmî geleneklerde de güçlü biçimde hissedilmiştir.¹³⁵ Şah Hatâî'nin şiirleri, Güney Azerbaycan'daki Ehl-i Hak toplulukları ile Anadolu'da var olan Alevî-Bektaşî topluluklarının zikir ve kelimeleri arasında da çok önemli bir yer tutmaktadır.¹³⁶

¹³³ Geniş Bilgi İçin bk: Karaca, *Ehl-i Haklar'da Kültürel Hayat*, 114,124.

¹³⁴ Bahşeliyev, *Milli Yaddaş Sisteminde İrfan ve Tasavvuf*, 111.

¹³⁵ Amelia Gallagher, *The Fallible Master of Perfection: Shah İsmail in The Alevî-Bektashi Tradition* (Ottawa: Library and Archives Canada, Doktora Tezi, 2006), 10.

¹³⁶ Laman Osmanova, "Poeziya Shah Hatâî v Azerbaydzhanskom-i Anatoliyskom Ozan-Ashugskom Tvorchestve", *Philological Sciences/Colloquium-journal* 17 (2022), 71.

Ehl-i Hak mensupları arasında muteber kabul edilen isimlerden bir diğeri da Âşık Alesker'dir. Âşık Alesker, 1821 yılında Azerbaycan'ın Göyçe ilçesinin Ağkilsa köyünde yaşayan sanatçı bir ailede doğmuştur. Kendisi hakkında araştırma yapanlar Âşık Alesker'i o dönem "Hak Âşığı" diye tanıtmaktadırlar. Kimileri "âşık" sözünü ılık sözünden türediğini, kimileri de aşk sözünden türediğini ifade etmektedir. Âşık Alesker eserlerinde, yalnızca ilâhî aşkı ve Allah'ın varlığını yüceltmekle kalmamış; aynı zamanda halkın gündelik yaşamdaki sıkıntılarını, sosyal adaletsizlikleri ve yoksulluğu da eserlerine yansıtarak toplumun sesi olmuştur. Alesker'in şiirlerinde halkın dertlerini dile getiren bir söylem hâkimdir ve bu yönüyle o, yalnızca bir şair değil, aynı zamanda halkın vicdanı olarak da değerlendirilmelidir. Yaşadığı dönemde, daima ezilen kesimlerin yanında yer almış, onların yaşadığı sefaletin sözcülüğünü yapmıştır.

Âşık Alesker, bir hak aşığı olarak, hakka ulaşma yolunda derin bir manevî yolculuk gerçekleştiren ve bu yolda zirveye ulaşan önemli bir şahsiyettir. Bu özellik, onun sadece bir halk ozanı olmasının ötesinde, aynı zamanda Ehl-i Hak inançlarına yakın bir figür olduğunu da ortaya koymaktadır. Âşık Alesker, aynı zamanda Sûfî, mürşit ve evliya gibi manevî unvanlarla da kabul edilmekte, bu da onun sadece bir sanatçı değil, aynı zamanda derin bir mistik ve tasavvufî anlayışa sahip bir şahsiyet olduğunu vurgulamaktadır.¹³⁷

19. yüzyıl Azerbaycan saz üstatlarının en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilen ve Azerbaycan Âşık edebiyatının klasiklerinden sayılan Âşık Alesker'in bir şiirinde Hz. Ali'nin Hz. Musa'ya Allah ile nasıl konuşması gerektiğini öğrettiğinden bahsedilmektedir. Bu ise sadece Ehl-i Hak rivayetlerine aittir. Şiirde Alesker bizlere şunu bildirmektedir: "Hz. Musa konuşurken kekeledi. Çünkü O, Tur Dağı'nda Allah'ın mübarek sesini duyduğunda, vecd ve heyecandan neredeyse tamamen suskun kaldı." Âşık Alesker, bu sırada Hz. Ali'nin kendisine yardım ettiğini ve Hz. Musa'ya tam olarak nasıl konuşulacağını öğrettiğini söylemektedir.¹³⁸ Bu teori ise bizlere Karaca'nın yukarıda bahsettiği küçük çocuk ile Cebrâil'in diyalogunu hatırlatmaktadır. Çünkü hikâyede Cebrâil kendisini yaratan Tanrı'dan habersizdi. Daha sonra Tanrı tarafından kendisini tanısin ve Cebrâil'i öğretsin diye bir çocuk göndermişti.

Âşık Alesker'in şiirleri, Türk tasavvuf geleneği ve Ehl-i Hak inancı ile derin bağlar taşımaktadır. Alesker'in eserlerinde ilâhî aşk ve Allah sevgisi temel bir tema olarak öne çıkmakta; şiir, Tanrı'ya ulaşmanın, onunla bütünleşmenin ve aşkın hakikatini idrak

¹³⁷ İ Hacıyev (ed.), "Elmi Eserler", *Azerbaycan Mili İlimler Akademisi, Nahçıvan Bölmesi* 17 (2021), 50-51.

¹³⁸ Bahşeliyev, *Milli Yaddaş Sisteminde İrfan ve Tasavvuf*, 147-148.

etmenin bir aracı olarak kullanılmaktadır. Bu yönüyle Alesker, hem mistik hem de toplumsal bir şair olarak değerlendirilebilir.¹³⁹

Âşık Alesker, bir beytinde de şu ifadeyi kullanmıştır: “Mehemmed ümmeti çılmaz zindandan, Ta ki, ağam Zülfükarı çekmeye.” Bu beyitte Âşık Alesker, Hz. Muhammed’in ümmetinin ancak Hz. Ali’nin kılıcı *Zülfikar*’ı çekmesiyle özgürlüğe kavuşacağını ifade etmektedir. Burada geçen Ağam kelimesi, Türk ve Azerbaycan halk edebiyatında sıklıkla Hz. Ali’yi işaret etmek için kullanılan bir terim olup, bu kullanım Alevîlik ve Ehl-i Hak inançlarında Hz. Ali’nin merkezi rolünü vurgulamaktadır.¹⁴⁰

Bu isimlerin yanında, Dede Korkut gibi diğer önemli şahsiyetler de Azerbaycan’da Ehl-i Haklar arasında yer aldığı ileri sürülmekte olup, bu geleneksel inanç sisteminin varlığını sürdürdüğünü gösteren bir işarettir. Türk dünyasında olduğu gibi, Azerbaycan’da Dede Korkut destanları kültürel kimliğin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu destanlar, yalnızca sözlü edebiyatın değil, aynı zamanda toplumsal değerlerin, dinî inanışların ve ahlaki normların aktarılmasında da işlevsel bir araç olmuştur. Özellikle Hak Âşıklığı kavramı hem destansı hem de tasavvufî bir bağlamda değerlendirilmektedir. Bugün Azerbaycan ve Anadolu sahasında kullanılan âşık kelimesi, genel anlamda halk şairini ifade etse de Ehl-i Hak inanç sistemi içinde bu kavram daha derin bir mistik anlam taşımaktadır. Ehl-i Hak inancına göre Hak Âşığı, aşkı ve sevgiyi doğrudan Hak’tan alan, yani Tanrı’nın aşkıyla dolu olan kişidir. Bu anlayışta âşık, ilâhî hakikatin taşıyıcısı ve insanlara aktarımcısı konumundadır. Bu bağlamda, 19. yüzyıl Azerbaycan’ında yaşamış olan Âşık Alesker, Âşık Kurban, Nesîmî ve Miskin Abdal gibi isimler yalnızca edebî figürler değil, aynı zamanda tasavvufî irfana sahip şahsiyetler olarak toplumsal hayatta yer edinmişlerdir. Bu âşıklar hem şiirleriyle hem de yaşantılarıyla Ehl-i Hak inancının temel ilkelerini temsil etmiş; Allah sevgisini, adaleti ve manevî arınmayı halka ulaştırmayı amaçlamışlardır.¹⁴¹

Hallâc-ı Mansûr’un *enelhak* ifadesine Şeyh Mahmud Şebüsteri *Gülşeni-Raz* eserinde şöyle açıklama getirmiştir; “Enelhak demek mutlak bir şekilde sırları açmak demektir.”¹⁴² Vahdet-i vücûd anlayışını radikal biçimde ifade eden ve Ehl-i Hak inancına mensup olduğu da ileri sürülen Hallâc-ı Mansûr, yaşadığı dönemde birçok din âlimi

¹³⁹ Hacıyev, “Elmi Eserler”, 87.

¹⁴⁰ Bahşeliyev, *Milli Yaddaş Sisteminde İrfan ve Tasavvuf*, 138-139.

¹⁴¹ Fahrettin Salim Bahşeliyev, “Saz Senetinin Azerbaycan Sûfizmindeki Yeri ve Mövgeyi”, *Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü/Azerbaycan* 2/32 (2016), 54.

¹⁴² Şeyh Mahmud Şebüsteri, “Gülşeni-Raz”, ed. Nesib Göyüşov, çev. Möhsün Nağısoylu, *Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Mehemed Fuzûlî Adına El Yazmaları Enstitüsü* 12 (2005), 151.

tarafından tekfir edilmiştir. Ancak buna rağmen, Hallâc'ın düşüncelerini savunan, onu bir tasavvufî şehit ve yüksek derecede bir hakikat eri olarak gören önemli Sûfiler de olmuştur.¹⁴³

Rivayetlere göre, Hallâc-ı Mansûr'un idamından sonra onun kanı ile Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da dökülen kanı arasında kıyaslamalar yapılmış; hangisinin daha mübarek olduğu tartışma konusu olmuştur. Bazı anlatılarda, Hallâc'ın infazı esnasında yere akan kanın, Allah kelimesini oluşturduğu ileri sürülmüş; bu olay, Hallâc'ın sözlerinin ilâhî kaynaktan geldiği şeklinde yorumlanmıştır. Bu tür menkıbevî anlatılar, Hallâc'ın yalnızca bir fikir adamı değil, aynı zamanda mistik bir sembol olarak da algılandığını göstermektedir.¹⁴⁴

Ehl-i Hak toplulukları arasında, özellikle Goranî kökenli kadınlar arasında, dikkate değer bir şiir geleneğinin geliştiği görülmektedir. Bu geleneğin öne çıkan isimlerinden biri olan Nergiz Hanım, yalnızca edebî içeriğiyle değil, aynı zamanda Kürt edebiyat tarihinin gelişim süreci açısından taşıdığı tarihsel değerle de önem arz etmektedir. 16. veya 17. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Nergiz Hanım, eserleriyle Soranî edebiyatının yazılı veya sözlü biçimlerinin, genel kabule göre 19. yüzyıla tarihlendirilen başlangıcından çok daha erken bir dönemde de varlık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, onun şiirlerinin yalnızca bireysel bir estetik üretim değil, aynı zamanda Kürt edebiyatının erken dönemlerine ışık tutan kültürel bir belge niteliği taşıdığını göstermektedir.¹⁴⁵

¹⁴³ Eyyup Akdağ, "Hallac'ın Mahkeme Süreci ve Katline Fetva Verenler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (30 Eylül 2020), 1168,1170.

¹⁴⁴ Akdağ, "Hallac'ın Mahkeme Süreci ve Katline Fetva Verenler", 1169-1170.

¹⁴⁵ Sevda Orak Reşitoğlu, "Kelamen Sorani di Metnen Yâresâni de", 131.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EHL-İ HAKLARIN DİĞER İNANÇ VE GURUPLARLA İLİŞKİSİ

Ehl-i Hak inancı, senkretik yapısı nedeniyle tarihsel süreçte pek çok farklı inanç ve gelenekten etkilenmiştir. Araştırmalara göre bu etkilerin başında Hıristiyanlık gibi dinler gelmektedir. Farklı coğrafyalarda çeşitli hanedanlara (kollar veya ocaklara) ayrılan Ehl-i Hak toplulukları, yaşadıkları bölgelerdeki tasavvufî akımlarla da etkileşim hâlinde olmuş ve bu akımları kendi inanç sistemi içerisinde yer yer benimsemişlerdir. Tebriz bölgesinde Ehl-i Hak inancının ortaya çıkışı ve bu inançla ilişkilendirilen Türk topluluklarının konumu hakkında şu şekilde bir anlatı yer almaktadır: Bir dönem kendi içlerinden bir pir çıkmaması nedeniyle rehbersiz kalan Türk toplulukları, kendilerine yakın hissettikleri Sultan İshak'a bağlanmışlardır. Bu Türk topluluklarının da Hurûfilik ve Kalenderîlik gibi İslamî akımların etkisinde kalmış grupların devamı olduğu öne sürülmektedir.¹⁴⁶ Bazı verilerde Ehl-i Hakların Hurûfilîğe yakınlığına dikkat çekerek 8. yüzyılda Azerbaycan Hurûfilerinin de kendilerini Ehl-i Hak olarak adlandırdıkları belirtilmiştir.¹⁴⁷

Yâresân inancının yanı sıra, Yezîdîlik, Zerdüştlük ve hatta Mitraizm gibi eski dinî sistemlerde, insanlığın ilkel dönemlerine ait kültürel ve inançsal unsurlara kadar uzanan izlere rastlanmaktadır. Ehl-i Hakların bazı ilkeleri ve dinî törenlerinin, Mitraizm ile şaşırtıcı derecede büyük bir yakınlığı vardır. Antik İran dininde en yüce tanrısal varlık olarak kabul edilen Mithra, insan biçiminde tasvir edilen ideal ve yiğit bir kahraman figürüdür. Işığın ve parlak göklerin hâkimi sayılan bu ilahî varlığa yönelik inanç, Ehl-i Hak düşüncesinde güneşe gösterilen saygı geleneğinde yansımaları bulmakta; özellikle Sultan İshak ve ondan türeyen Yedi Melek anlayışı çerçevesinde değerlendirilmektedir.¹⁴⁸

Ehl-i Hak inancı ile yakın ilişki içerisinde olan gruplardan bir diğeri de Yezîdîlik'tir. İzady'e¹⁴⁹ göre Yezîdîlik, Alevîlik ve Yâresânîlik, Yezdanîlik inancının günümüze kadar ulaştığı üç kolundan biri olmuştur. Buradan anlaşılmaktadır ki, Şîî düşüncenin etkisi altında kalarak tepkisel yeni bir hareket oluşturan Yezîdîler, bu oluşuma Yâresân yani Ehl-i Hak demişlerdir.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Karaca, *Ehl-i Haklar'da Kültürel Hayat*, 34.

¹⁴⁷ Ali Kaya, "Ehl-i Hak Topluluklar (İran Alevîleri) ile Dersimliler'in İnanç Zemininde Karşılaştırılması" (2. Uluslararası Dersim Sempozyumu, Tunceli Üniversitesi, 2013), 1015.

¹⁴⁸ Geniş Bilgi İçin: Ivanow, *Ahl-i Haqq Texts*, 33,41.

¹⁴⁹ İranlı-Kürt tarihçi, coğrafyacı ve yazar.

¹⁵⁰ Çapan, *Coğrafya ve İnanç İlişkisi Bağlamında Ezîdîler*, 20.

1. Tasavvuf İlminde Ehl-i Haklar

Ehl-i Haklar kırsal bir inanç olmasına rağmen, yaşadıkları yerlerin dışında da birçok takipçileri bulunmaktadır. Aynı zamanda bu inanç araştırmacıların çoğuna göre Sûfi tarikat olarak da değerlendirilmektedir. Türkiye’de 1925 yılında Alevî ritüeli, tarikatları ve diğer popüler uygulamalarla birlikte yasaklanmıştır. Bu yüzden Alevîliğin yeniden canlandığı 1980 yıllarında köylerde Cem töreninin nasıl icra edildiğini hatırlayan çok kimse kalmamıştır. Bununla birlikte, Sûfi tarikatları, İran toplumunda önemli bir değere sahip olmuş ve çoğunlukla dinî kurumların dışında gelişerek, İran için önemli kanallar oluşturmuşlardır.¹⁵¹

Gazan Han 1295 yılında İlhanlılar Devletinin başına geçtikten sonra İran’da bulunan Moğollar Müslüman olmuşlar ve bu sultan döneminde İslâmîyet Moğollar arasında yayılmıştır. Budistler ve Şamanlar İslam’a girdikten sonra İslâmîyet farklı boyut kazanmıştır. Öte yandan burada yaşayan halkın tasavvufa duyduğu ilgi ise sultanların dikkatini çekmiş ve çoğulu yaşamını burada sürdürerek kendilerine müritler edinmişlerdir.¹⁵²

Buradan anlaşılmaktadır ki İlhanlılar Devleti tasavvufi olarak oldukça önemli bir merkez haline gelmiştir. Çünkü tarihe baktığımız zaman Mevlâna, Hacı Bektaş, Sultan Veled gibi mutasavvıflarda İlhanlılar döneminde yaşamışlar ve bu topraklarda yerleşmişlerdir. Bir diğer husus ise Ehl-i Haklar ile İlhanlılar arasındaki bağıdır. Minorsky’ye göre Sultan İshak, 1272 senesinde doğmuştur. 1316 senesinde ise Ehl-i Hak inancını yaymıştır. Bu ise İlhanlılar Devletine tekabül etmiştir.¹⁵³

Araştırmacılara göre, erken dönem Ehl-i Hak topluluğuna mensup kişilerin önemli bir kısmı katı Müslümandı. Bu durum, Ehl-i Hak inancının doğuş sürecinde İslâmî gelenekle, özellikle de tasavvufî anlayışla olan etkileşimini ortaya koymaktadır. Ehl-i Hak inancının kurucusu olarak kabul edilen Sultan İshak’ın babası Şeyh İsi (İsa) ve kardeşi Şeyh Mûsâ da dönemin tanınmış Sûfi şeyhleri arasında yer almaktadır. Bu bağlamda, Ehl-i Hak inanç sistemi, sadece heterodoks bir yapı olarak değil, aynı zamanda Sünnî ve tasavvufî unsurlarla harmanlanmış senkretik bir oluşum olarak da değerlendirilmektedir.¹⁵⁴

¹⁵¹ Martin Van Bruinessen, “Religious Practices in The Turco-Iranian World: Continuity and Change”, *Utrecht University* 39-40 (2005), 9-10.

¹⁵² Karaca, *Ehl-i Haklar’da Kültürel Hayat*, 38-39.

¹⁵³ Karaca, *Ehl-i Haklar’da Kültürel Hayat*, 40-41.

¹⁵⁴ During, “A Critical Survey on Ahl-e Haqq Studies in Europe and Iran”, 135.

Tasavvuf geleneğinde Ehl-i Hak terimi, özellikle “Hakikatin Takipçileri” anlamında sıkça kullanılmaktadır. Bu terim, tarihsel süreçte özellikle Müslüman Sûfiler tarafından benimsenmiş olup, hem ilâhî hakikat, mutlak gerçeklik hem de adalet gibi anlam boyutları taşımaktadır. Hak kavramı, Allah’ın isimlerinden biri olarak da kullanıldığından, bu terim aynı zamanda ilâhî varlığa yakınlığa da işaret eder. Araştırmacılar Ehl-i Hak ifadesini, Azerbaycan ve çevresinde etkili olmuş Hurûfilik inancı ile ilişkilendirmektedirler. Bu bağlamda, hak merkezli mistik söylem, hem Ehl-i Hak inancında hem de Hurûfilik gibi heterodoks tasavvufî oluşumlarda ortak bir metafizik arayışın sembolü olarak değerlendirilir. Ancak bu benzerlikler, inanç yapılarının tamamen özdeş olduğu anlamına gelmemekle birlikte, mistik gelenekler arasındaki kavramsal etkileşimlere işaret etmektedir.¹⁵⁵

Sûfî düşüncenin izlerini taşıyan Azerbaycanlı Ehl-i Hak mensubu sayılan şâir Nesîmî’nin şiirlerinde, Hakk’ın yüzü ile beşerin, yani insanın yüzü (cemalî) arasında derin bir bağ kurulmuştur. Bu şiirlerde Hakk’ın yüzü, insanın cemalîne adeta hayranlıkla yönelmiş (vâleh olmuş) bir şekilde tasvir edilmekte; böylece ilâhî güzellik ile beşerî suret arasında mistik bir özdeşlik kurulmaktadır. Nesîmî’nin şiirleri sanki Allah’ı görmüş gibi yazması ve onun cemalinden bahsetmesi dikkat çekmektedir. Zira buradaki anlatıyı ele aldığımız zaman Şeytan, yalnızca Allah’a secde etmeyi kabul etmiş; O’ndan başkasına secde etmeyi reddetmiştir. Hurûfî yoruma göre ise, Şeytan’ın secde etmeyişiinin nedeni, Âdem’in yüzünde tecellî eden ilâhî nuru görememesi veya bu nurun mahiyetini idrak edememiş olmasıdır. Bu bağlamda Hallâc-ı Mansûr’un, İblis’e haklılık payı tanınması da Hurûfî düşünceyle örtüşmektedir. Çünkü Hurûfilik anlayışında Kur’an, insanın kendisidir; insan, Kur’an’da yer alan 28 harfin tecellîsi, yani mazharıdır. Dolayısıyla insan, ilâhî hakikatin zuhur ettiği yerdir ve bu anlayış, secde meselesine farklı bir boyut kazandırmaktadır.¹⁵⁶

Hurûfilik dışında tasavvufî zeminden beslenen diğer isim ve inançlarla da Ehl-i Hak düşüncesinin benzerlikleri söz konusudur. Hallâc-ı Mansûr’un tasavvuf tarihinde derin izler bırakan “*enelhak*” (Ben Hakk’ım) ifadesi, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) gibi sonraki mutasavvıfları da derinden etkilemiştir. Mevlânâ, *Mesnevî*’sinde Hallâc’a yer vererek onun “birleşme” (ittihad) doktrinine işaret eder. Bu öğretiyi çerçevesinde Mevlânâ, *enelhak* ifadesini, mutlak varlık olan Tanrı’nın, tek nurdan meydana gelen varlık

¹⁵⁵ Babacan, “İran Türkleri Arasında Yaygın Bir İnanç: Ehl-i Hak ve Kutsal Kitapları Bayrak Kuşcuoğlu’nun Kelamları”, 214-215

¹⁵⁶ Aida Gasimova, “Bir Gazelin Nesîmîsi”, *Homeros* 4/3 (26 Ağustos 2021), 134.

suretlerinde tecellî etmesi olarak yorumlamaktadır. Ona göre tek bir nur, farklı zamanlarda ve farklı kisveler altında tezahür eder; bu durum ise “her dönemin şahidi” olan ariflerde görünür hâle gelir. Mevlânâ’nın bu yorumu, Hallâc’ın tasavvuf anlayışında merkezi bir yere sahip olan *Nur-u Muhammedî* kavramı ile örtüşmektedir. Böylece Mevlânâ, Hallâc’ın fikirlerini hem felsefî hem de metafizik bir düzlemde yeniden yorumlayarak kendi tasavvuf anlayışına dâhil etmiştir.¹⁵⁷ Aynı şekilde Azerbaycan edebiyatının önde gelen isimlerinden olan Nesîmî’de *enelhak* demiştir. Nesîmî öte yandan şiirlerinde her zaman Hak Ehli olduğunu ve Âşık Alesker gibi Hak Âşığı olduğunu da vurgulamaktadır.¹⁵⁸

Tasavvufî etkileşim bağlamında Âşıklık geleneğine de işaret etmek gerekmektedir. Âşıklık geleneğinin kökeninin, kadim Türk inanç sistemlerinden biri olan Şamanizm’e dayandığı düşünülür. Şaman, dinsel törenler sırasında saz eşliğinde dans eder, trans hâline geçerek bazen kehanetlerde bulunur, geleceğe dair bilgiler verirdi. Şamanizm’in bu ritüelistik ve estetik unsurları, İslâmîyet’in kabulünden sonra da dönüşerek varlığını sürdürmüştü; özellikle âşık sanatında derin bir iz bırakmıştır. Tekke ve tarikat merkezlerinde bir araya gelen bu anlayışın mensupları, ilâhî aşkı, mezhepsel ve tasavvufî öğretileri içeren ilâhîler söylemiş, bu sözlere müzikle eşlik etmişlerdir. Zamanla onların izinden giden âşıklar da halkla iç içe geçerek Hak Âşıkları kimliği altında tanınmışlardır. Bu suretle, özellikle Azerbaycan’da Hak Âşıkları, kendi düşünsel sistemlerini halk arasında yaymaya başlamış ve tasavvufî halk edebiyatının önemli taşıyıcıları hâline gelmişlerdir.¹⁵⁹

Tasavvufun sunduğu ilim ve Hak Âşıklarının bu yolda yaptığı fedakârlık oldukça önemlidir. Onlar şiirlerinde oldukça Hak olan dini anlatmışlar ve tasavvuftan oldukça yararlanmışlardır. Ehl-i Haklarda olduğu gibi tasavvufta da dört merhale vardır. Bunlar Şeriat, Tarikat, Marifet ve Hakikattir.¹⁶⁰ Söz gelimi Miskin Abdal 1430-1535’te yaşamış Azerbaycan Türk halk ozanıdır. Azerbaycan’da yaşayan bir diğer Ehl-i Hak âşığı kabul edilen Âşık Alesker ile ilişkilerine gelince ise Miskin Abdal, aralarındaki zaman farkına rağmen, tarihleri çelişkili olsa da Âşık Alesker’in ustası kabul edilmektedir. Âşık Alesker’in kendisinin de mensubu olduğu Hak Âşıklığı binasını yaptırmış olması, Miskin Abdal’ın mürîdi ve halefi olduğu sonucunu doğurmaktadır. Bu ise Azerbaycan’da tasavvufî düşüncenin daha önce var olduğunu açıklamaktadır.

¹⁵⁷ Eda Tanyıldızı- Birol Azar, “Hallac-ı Mansûr’un Mesnevi Üzerindeki Etkisi”, *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 7/3 (31 Temmuz 2021), 712-713.

¹⁵⁸ Teymur Karimli, “İmadeddin Nesîmî: Selefler ve Halefler-Orta Asırlar Elyazmaları ve Azerbaycan Medeniyetinin Tarihi Problemleri”, Azerbaycan: Amea Muhammed Fuzûlî Adına El Yazmaları Enstitüsü, 2019), 24-25.

¹⁵⁹ Naile Asker, “19. yüzyıl Âşık Şiirinde Tasavvufî Motifler”, *Bilimsel Eksen-Scientific* 20 (2017), 94-95.

¹⁶⁰ Adile Nazarova, *Âşık Elesger Yaradıcılığında Süfizm* (Azerbaycan Milli İlimler Akedemisi, 2023), 27-28.

2. Alevîlik / Bektaşîlik ve Ehl-i Hak

Alevîlik terimi, kelime anlamı itibarıyla “Hz. Ali’nin taraftarı” anlamına gelmektedir ve bu yönüyle İslam tarihindeki Ali yanlısı yorumları ifade etmektedir. Buna karşın, tarihsel süreçte ortaya çıkan Kızılbaşlık kavramı doğrudan Hz. Ali’ye dayanmamaktadır. “Kızılbaş” adı, tarihsel süreç içerisinde İslâmiyet’i kabul eden ve bu yeni inancı eski inanç pratikleriyle harmanlayarak özgün bir dinî kimlik geliştiren konar-göçer Türkmen topluluklarını tanımlamak üzere çeşitli coğrafyalarda ve dönemlerde kullanılmış isimlerden biridir. Bu terimin etimolojik kökeni, eski Türklerde bir başlık türü olan kızıl börke dayandırılmaktadır. Türk dünyasında baş giysileri etrafında oluşan sosyal-simgesel kimliklere örnek olarak; siyah başlık giyen grupların Karapapak veya Karakalpak, yeşil başlık takanların Yeşilbaş, bazı Kıpçak gruplarının ise Karabörklü şeklinde adlandırılması verilebilir. Başlangıçta pek çok Türkmen oymağı kızıl börtük kullanmakta iken, zamanla sünnî-ortodoks İslâmî anlayışı benimseyen kesimler bu simgeyi terk etmiş; buna karşın inançsal olarak farklılaşan gruplar, bu geleneği sürdürmüş ve sonuçta bu ayrışma, Kızılbaş adlandırmasının özellikle heterodoks Alevî toplulukları ifade eden bir nitelik kazanmasına yol açmıştır. Öte yandan, tarihsel olarak Safevîlerle teması bulunan diğer Türkmen zümreleri de inançsal yapı itibarıyla benzer heterodoks öğeleri taşımaktadır. İran ve Afganistan’daki Ehl-i Haklar bazı yönleriyle Kızılbaşlara benzemekle birlikte, farklı tarihsel ve sosyolojik zeminlerde şekillendikleri için ayrı kimlikler olarak değerlendirilmektedir.¹⁶¹

Nitekim Safevîler’den süregelen Şîilik, Anadolu’da propagandalar sonucu derin etkiler bırakabilmiştir. Bunun sonucunda Alevîlik-Bektaşîlik gibi Sûfî tarikatlar Safevî tarikatından oldukça etkilenmiştir. Azerbaycan’da ise bu propagandalar sonucu Şîiliğe meyil artmış ve sonuç olarak İsnâaşeriyye gibi Şîî mezhepler burada yayılmıştır. Ancak Safevîlerin Azerbaycan’ı nerdeyse tamamen etkileri altına almasına rağmen Şîiliği her noktaya yaymakta başarılı olamadıkları görülür. Bu nedenle halkın çoğunluğu Sünnî anlayışı sürdürmüş ve Kızılbaş kavramı Şîilikten ziyade sûfî bir kavrama dönüşerek kabul görmüştür. Bunun sonucunda ise Alevîliğin Azerbaycan’da yaygın hale geldiği düşünülmektedir. Buna karşın Kızılbaş kavramındaki bu dönüşüm Safevîlerin Azerbaycan’da dinsiz, imansız, Râfizî gibi isimlendirilmesine yol açmıştır.¹⁶²

¹⁶¹ İlyas Üzüm, “Kızılbaş”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kizilbas> (erişim 09 Temmuz 2025).

¹⁶² Ahmadov, *Azerbaycan’da Şîiliğin Yayılma Süreci*, 114-115.

Şeyh Haydar'ın (ö. 894/1488) ilk yılları, hem taraftar sayısını artırmak hem de Anadolu'daki Safevî teşkilatını kurumsallaştırmak amacıyla oldukça yoğun bir faaliyet dönemi olmuştur. Bu süreçte, özellikle Anadolu'dan gelen taraftarlar arasından seçilen ikna kabiliyeti yüksek ve yetenekli kişiler, Safevî merkezinde eğitilerek “halife” unvanıyla yeniden Anadolu'ya gönderilmişlerdir. Bu halifelerden, tarikatın öğretilerini yaymaları ve Safevî propagandası yürütmeleri beklenmiştir. Şeyh Haydar, taraftarlarını yalnızca manevî bir yapılanma içinde değil, aynı zamanda askerî bir disiplinle yetiştirmiştir. Müritlerini silahlandırmasının yanı sıra, onlar için belirgin bir kimlik ve aidiyet sembolü oluşturacak şekilde özel bir kıyafet düzenlemesi yapmıştır. Bu kapsamda, müridler başlarına ise her biri On İki İmam'ı temsil eden on iki dilimli, kırmızı renkte bir sarık sarmaktaydılar. Bu sarık, “taç” olarak adlandırılmış ve her bir dilimin üzerine bir imamın ismi işlenmiştir. Her dilim yaklaşık bir parmak kalınlığındadır. Bu görsel ve simgesel düzenleme, zamanla bu topluluğun “Kızılbaş” olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Buradaki “kızıl” ifadesi doğrudan başlıkta kullanılan kırmızı renkten; “baş” ise bu başlığın bir kimlik unsuru hâline gelmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Kızılbaş adı, hem inançsal aidiyetin hem de siyasî ve sosyal örgütlenmenin sembolik bir ifadesi olarak ortaya çıkmıştır.¹⁶³

İmâmiyye nazariyesinin Anadolu coğrafyasında bazı etkilerinin olduğu aktarılır. Buna göre İmâmiyye düşüncesinin yayılması ile birlikte Türk dünyasında siyasi mezhepçilik ortaya çıkmış ve Sünnî-Şiî gibi mezhebi bölünmeler yaşanmıştır. Netice itibarıyla Ehl-i Hak, Hurûfî ve Kızılbaşlık terimi için de yirminci yüzyılın başlarından itibaren Türkiye'de Alevîlik terimi kullanılmaya başlanmıştır.¹⁶⁴

Azerbaycan'daki Alevî topluluklar, genel olarak *Goran* adıyla anılmaktadır. Ancak bu topluluklar, “Goran” ismini tercih etmemekte; bunun yerine *Ali Allahî*, *Karakoyunlu* ya da *Ehl-i Hak* adlandırmalarını benimsemektedirler. Goran ya da Gören ifadesi, etimolojik olarak *Allah'ı görenler* anlamına gelmekte olup, Kürtçeye ait bir terimdir ve aynı zamanda bir kabile adı olarak da kullanılmaktadır. Bu topluluğun etnik yapısı karma nitelik taşımakta olup, üyelerinin bir kısmı Kürt, diğer bir kısmı ise Türk kökenlidir. Bu durum, Azerbaycan'daki Alevî/Ehl-i Hak inançlı grupların hem etnik hem de mezhepsel anlamda heterojen bir yapı sergilediğini göstermektedir. Anadolu'da ve Balkanlar'da yaşayan Alevî-Bektaşî gurupları ile İran, Irak ve Azerbaycan coğrafyasında yaşayan Ehl-i Haklar arasında inanç, ibadet yönünden yakın veya birebir benzerlikler mevcuttur. Öte yandan

¹⁶³ Halil İbrahim Bulut ve Harun Yıldız, *Alevîlik-Bektaşîlik: Tarihi, Dini, Sosyal ve Güncel Boyutlarıyla*, 1. bs., Ankara: Bilay Yayınları, 2021, 156.

¹⁶⁴ Dimes Hak Alerli, *Şah Hatâî: Şia, Safevî, Yoksa Kızılbaş?! (Baku, Azerbaycan, 2019)*, 26-27.

Tunceli bölgesinde yaşayan Alevîlerin, İran ve Irak bölgesinde yaşayan Ehl-i Hakların devamı olduğu da düşünülmektedir.¹⁶⁵

Aynı şekilde Bektaşîlik ile Ehl-i Hak arasında da benzerlikler bulunmaktadır. Söz gelimi Ehl-i Haklar, Sultan İshak kaybolduktan sonra Hacı Bektaş Velî'nin Sultan İshak'ın cisminde tecellî ettiğine inanmaktadırlar.¹⁶⁶ Safevîlik ve Bektaşîlik bağlamında değerlendirildiğinde, Azerbaycan'da bulunan Baba Samit gibi dervişlerin Safevî Devleti'nin güçlenme sürecinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Günümüz İran sınırları içerisindeki Güney Azerbaycan bölgesinde yaygın olarak varlık gösteren Ehl-i Haklar inanç açıdan Bektaşîlerin kendilerinden olduğu ileri sürmektedir.¹⁶⁷

İran Alevîleri'nin inancında Hz. Ali, Allah'ın mucizesinin sembolüdür. Bu görüş Ehl-i Haklar'a göre Allah'a karşı aşırılık ve O'na ortak koşmak gibi görülmemekle birlikte şirk olarak kabul edilmemiştir. Bunun için de Ehl-i Hak düşüncesinde Allah *Vâcibü'l-Vücûd* ve sonsuzdur.¹⁶⁸

İran'daki Alevî nüfusun büyük bir kısmını Türk ve Kürt Alevîleri oluşturmaktadır. Kökenleri İran'ın yerel dinî geleneklerine dayanan ve Kürtçenin Sorani lehçesini konuşan Kâkâî Kürt Ehl-i Hak toplulukları ile Azerbaycan Türkçesi konuşan, Karakoyunlu Türklerinin kültürel mirasçısı olarak kabul edilen Goranî Ateşbeylileri, İran'da yaşamış olan Sultan İshak dönemine tekabül eden bir tarihsel bağlamda ortaya çıkmışlardır. İran Azerbaycan'ında yaşayan Ehl-i Hak Görenleri Türk olarak bilinmektedir. *Görenler* ismi ise Tanrıyı görenler anlamında kullanılmaktadır.¹⁶⁹ İran'ın batısında bulunan ve Goranîce konuşan Ehl-i Haklar, Azerbaycan'da eskiden bulunan Türk ve Arap ırkları ile karıştırılmaktadır. Yapılan çalışmalar sonucunda Alevîlik ile Ehl-i Haklar arasında ibadet veya kültür yönünden benzerliklerin bulunduğu ve daha sonra bu benzerliklerin Safevîler yolu ile Alevîlikten Ehl-i Hak inancına geçtiği düşüncesi vardır.¹⁷⁰

Alevîlikte çıra, mum gibi sembolik uygulamaların tercih edilmesinin temelinde, güneşin sonsuz bir ışık ve ısı kaynağı olarak görülmesi düşüncesi yer almaktadır. Bu semboller, kozmolojik bir anlayışla ışığın ilâhî bir tecellî olarak yorumlanmasının bir

¹⁶⁵ Ali Aksüt, "Elbistan Nurhak Ekinözü Afşin Alevîliği Üzerine", *Alevîlik-Bektâşîlik Araştırmaları Dergisi* 15 (01 Temmuz 2017), 266-267.

¹⁶⁶ Karaca, *Ehl-i Haklar'da Kültürel Hayat*, 83.

¹⁶⁷ Hajizada, *Yâresân (Ehli- Hak) Cemaatinin Teşekkül Süreci ve İnanç Esasları*, 89-90.

¹⁶⁸ Muhammet Ali Soltani, "Serencam, Velayetname ve Buyruk'ta Alevîlerin Ortak İnançları", çev. Esra Doğan Turay, *Alevîlik-Bektâşîlik Araştırmaları Dergisi* 16 (01 Aralık 2017), 302.

¹⁶⁹ Ahmet Küçükalfa, "Melek Tavus'un Yükselişi ve Düşüşü / Mr. Bruinessen'e Taziye: Ehl-i Haklar Maalesef Melek Tavusu Öldürdüler. Etini Yediler, 'Yeniden Doğum' ve 'Yeniden Ziyafet' İçin Kemiklerini Özenle Ayırdılar.", *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi* 7/13 (30 Haziran 2024), 208-209.

¹⁷⁰ Özdemir, "Alevîlik ve Ehl-i Hak (Yâresân): Benzerlikler ve Farklılıklar", 253.

yansımasıdır.¹⁷¹ Öte yandan, Yâresân (Ehl-i Hak) ve Yezîdîlik inanç sistemlerinde “baba” olarak adlandırılan dinî önderlik misyonu, İslâmiyet’in etkisiyle birlikte “Pir” kavramına dönüşmüştür. Bu dönüşümün izleri, Azerbaycan’ın bazı bölgelerinde “Pir Baba” adını taşıyan türbeler ve bu türbelere atfedilen kutsallıkta açıkça gözlemlenebilmektedir.

Ehl-i Hak toplulukları, sosyolojik açıdan ağırlıklı olarak köylü, göçebe ve derviş kökenli bireylerden oluşmaktadır. Güney Azerbaycan’da yaşayan Şahsevenler ile Karapapahlıların bir kısmı da bu inanç grubuna mensup olarak değerlendirilmektedir. Ehl-i Hak inancı, bazı araştırmacılar tarafından “gulât” (aşırı) Şîî gruplar arasında sınıflandırılırken, bazı diğer araştırmacılar ise bu inancı Alevî-Bektaşî geleneğinin bir uzantısı ya da parçası olarak görmektedir. Anadolu sahasında ise Ehl-i Hak inancının Cem geleneğini sürdüren yegâne merkezi, Şanlıurfa iline bağlı Kısas beldesi olarak bilinmektedir.¹⁷²

Ehl-i Hak inanç sisteminde temel kuramsal yapı “Dört Kapı” (Çar Derveza) anlayışına dayanmaktadır. Bu dört kapı; Şeriat, Tarikat, Marifet ve Hakikat olarak sıralanmaktadır. Araştırmacı Jean During’e göre, bu kapılar tarihsel ve sembolik figürlerle ilişkilendirilmiştir. Buna göre, Şeriat kapısı Hz. Muhammed ile özdeşleştirilirken, Tarikat kapısı Hz. Ali ile ilişkilendirilmektedir. Marifet kapısı ise Behlû’l-Dâna gibi erken dönem Sûfî figürleri temsil etmektedir. Son aşama olan Hakikat kapısı ise, Ehl-i Haklar tarafından inancın kurucusu ve en yüce manevî mertebeye ulaşan şahsiyet olarak kabul edilen Sultan İshak ile özdeşleştirilmektedir. Bu anlayış, Ehl-i Hak öğretisinin tarihsel sürekliliğini ve mistik yükseliş aşamalarını temsil eden bir metafizik çerçeve sunmaktadır.¹⁷³

Ehl-i Haklarda olduğu gibi Alevî topluluklarında da kutsal sözün koruyucusu olarak Kelâmhânlar ve Kelâmhân Defterlerine özel ve bîatni bir anlam yüklemektedirler. Bilindiği üzere İran’daki Alevî topluluklarında bulunan Ehl-i Hakların Cem ritüellerinde kutsal sözün koruyucusu anlamına gelen Kelâmhânlar’ın yani “yirmi dört gûyende” olarak adlandırılan yirmi dört kutsal ozanı bulunmaktadır. Ozanların kelimelerini yazdıkları yere de “defter” adı verilmektedir. Defterlerde Ehl-i Hakların cemlerinde yaptıkları ritüeller metin olarak yazıldığı gibi burada okunan kutsal şiirlere de ayrıca yer verilmektedir. Kelâmhânlar, gelenekleri gelecek kuşaklara aktarmaları bakımından Ehl-i Haklar arasında

¹⁷¹ Okan Alay, “Bingöl ve Tunceli Yöresinde Şafîi ve Alevî Toplumunda Nazar ve Uğurla İlgili İnanış ve Uygulamalar”, *Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi*, (01 Ocak 2019), 331-332.

¹⁷² Nihat Yalcin - Yashar Behnoud, “Müziğin Kutsallığı Bağlamında Ehl-i Hak Cem Makamlarının Müziksel ve Ritüel Analizi”, *Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi* 8/1 (01 Temmuz 2016), 136.

¹⁷³ Jean During, *The Spirit of Sounds: The Unique Art of Ostad Elahi*, New York: Cornwall Books, 2003, s. 212-215.

oldukça önemli bir yerdedir. Ehl-i Haklarda Kelâmhân Defterleri bir veya birçok kişi tarafından yazılmaktadır. Kelâmhânlar tarafından derlenen bu defterlerde, genellikle inanç eksenli tarihî olaylar, menkıbevî anlatılar, görülen rüyalar ya da geleceğe dair mistik öngörüler gibi unsurlara yer verilmektedir. Öte yandan Kelamlarda Ehl-i Haklar bazı şiirlerine daha çok Ya Hak ve Ya Ali diye başlarlar.¹⁷⁴

Kızılbaşlarda kadına olan hürmet ve onun devlet yürütme yönünden becerileri oldukça büyüktür. Nitekim Şah İsmail'in babasını Akkoyunlular öldürdükten sonra küçük İsmail'e bir kadın bakmıştır. Öte yandan Çaldıran Savaşında Safevî askerlerinin cesetlerinin çoğu kadın askerler olarak geçmektedir. Bunun gibi Bektaşîliğin kurucularından sayılan Abdal Musa'yı da bir kadın yetiştirmiştir. Aynı şekilde Ehl-i Haklarda da kadınlara büyük saygı gösterilmiş ve onlara karşı müşfik davranılmaktadır. Ehl-i Haklarda kadınlara önemli yer verilerek, onların bir mana kurucuları olan Heftvan'ı (Yedileri) Anneleri olarak görmüşlerdir.¹⁷⁵

Ehl-i Hak inancında kadınlar, *Kelam* söyleme, def çalma ve *Cem* törenlerine katılma hakkına sahiptirler. Ancak cemlerde bulunmaları mümkün olsa da bu ritüeller sırasında söz almaları ya da konuşmaları geleneksel olarak sınırlandırılmıştır. Yâresân (Ehl-i Hak) geleneğinde kız ve erkek çocuklar eşit görülmüştür. Bu anlayış, özellikle Sultan İshak döneminde belirginleşmiş; onun nazarında kız ve erkek çocuklar arasında hiçbir ayırım yapılmamış, cinsiyetler arası eşitlik esas alınmıştır. Sultan İshak'a göre kadınlar ile erkekler arasında ontolojik ya da sosyal herhangi bir fark bulunmamaktadır.¹⁷⁶

Araştırmacı Jean During'e göre, Ehl-i Haklar Bektaşîleri, geniş bir inanç ailesinin en yakın üyeleri olarak görmektedirler. Bu yaklaşımın temelinde, Ehl-i Hak inanç sistemine özgü olan ruh göçü (tenasüh) ve tecellî anlayışı yer almaktadır. Ehl-i Hak öğretisine göre, inancın kurucusu Sultan İshak, İran ile Luristan bölgelerinde Ehl-i Hak inancını tesis ettikten sonra uzun süre boyunca bu coğrafyada manevî bir önderlik sürdürmüş ve ardından ortadan kaybolmuştur. İnanca göre, Sultan İshak daha sonra farklı bir bedenle, Anadolu'da Hacı Bektaş Velî kimliğiyle yeniden tecellî etmiş ve Bektaşîliğin en önemli figürü hâline gelmiştir. Bu inanç, Ehl-i Haklar ile Bektaşîler arasında tarihsel ve

¹⁷⁴ Geniş Bilgi İçin: Bülent Akın, "Ehl-i Halklarda Kelâmhânlık Geleneği ve Kelâmhân Defterlerinin Geleneğin Korunması ve Aktarımdaki Rolü 'Hüma Kuşu Yere Düştü Ölmedi'", 100,108.

¹⁷⁵ Esra Doğan Turay, "İran Alevileri ve Ehl-i Haklar'da Kadın, Kirmanşah Baba Yedigâr'da Riyazette Bulunan Kadınlar", 155, 164.

¹⁷⁶ Sevda Orak Reşitoğlu, "Kelâmên Soranî di Metnên Yâresânî de: Minaka Nêrgiz Xanim Şehrezorî", *Nubihar Akademi* 5/17 (30 Haziran 2022), 135.

metafiziksel bir bağ kurarak her iki yapının ortak bir kökenden beslendiği düşüncesine dayanmaktadır.¹⁷⁷

Sonuç olarak Ehl-i Haklar ile Alevîlik/Bektaşîlik arasında ortak inanç, sembol ve ritüeller olması nedeniyle yakın bir ilişki olduğu düşünülmekte ve zaman zaman aynı grup olarak telakki edilmektedir. Ancak aralarında önemli farklılıkların olduğu da dikkat çeker. Nitekim Ehl-i Hak inancının merkezinde konumlanan Sultan İshak, Alevî/Bektaşî gelenekte önemli bir konum elde etmez. Bu sebeple her iki grubu tam olarak aynileştirmek daha makul bir yaklaşımdır.

3. Kürtler ve Ehl-i Haklar

Araştırmacıların bir kısmı Ehl-i Hakların bir Kürt ideolojisi olduğunu savunmaktadırlar. Lakin bu yaklaşımın doğru olmaması gerekir. Çünkü bu inanç etnik bir kökene ve milli bir ideolojiye dayanarak kurulmamıştır. Bu bağlamda büyük bir coğrafyaya dağılmış olan Ehl-i Hakları bir Kürt dini olarak yorumlamak doğru bir yaklaşım olmamaktadır. Nitekim inancın ilk temsilcisi Sultan İshak Türkçe bildiği ve müritleri ile Türkçe konuştuğu bilinmektedir. Öte yandan Sultan İshak'ın annesi yaşadığı dönemde “*Hârun*”, Annesinin babası yani dedesi ise “*Bey*” unvanı almıştır.¹⁷⁸

Bu bağlamda günümüzde Kürtler arasında Ehl-i Hak inancına mensup toplulukların dört farklı bölgede yaşamlarını sürdürmeleri, bu inancın özellikle Kürt toplumları içindeki yaygınlığına dikkat çekmektedir. Ancak bu yayılım, Ehl-i Hakların tarihsel ve coğrafi olarak yalnızca Kürtlerle sınırlı kalmadığını, farklı etnik kimlikler içinde de karşılık bulduğunu ortaya koymaktadır. Bu bölgelerden en önemlisi, Kirmanşah'ın batısında, Irak sınırına yakın bir alanda yer alır. Diğer önemli merkezler ise sırasıyla Kirmanşah ile Hemedan arasındaki Sahne Bölgesi, Irak'ın Kerkük yöresindeki Türkmen köyleri ve son olarak Musul yakınlarındaki bazı köy topluluklarıdır.¹⁷⁹

Bu bağlamda 1923 yılında Sovyet Ermenistan'ın işgali altındaki Dağlık Karabağ Bölgesinde yaşayan Kürt topluluklarına, Bakü yönetimi tarafından merkezi Laçın olan özerk bir bölge tahsis edilmiştir. 1926 Sovyet nüfus sayımına göre nüfusun %72'si Kürt'tü. Ancak çoğu ana dil olarak Azerbaycan Tatarca'sı konuşuyorlardı. Daha sonraki yıllarda, bu bölgedeki Kürtler, zamanla Azerbaycan toplumuna asimile edilirken, diğer Azerbaycanlı Kürtler ise 1937 yılında Stalin döneminde Sovyet yetkilileri tarafından

¹⁷⁷ Dering, “A Critical Survey on Ahl-e Haqq Studies in Europe and Iran”, 125.

¹⁷⁸ Musalı, *Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar*, 27.

¹⁷⁹ Martin Van Bruinessen, “Religion in Kurd”, *Hawar Yayınları* 12/26 (1935), 8-9.

Türkistan'a sürgün edilmiştir. Bu tarihsel süreç, sadece etnik değil, aynı zamanda mezhebî çeşitliliği de yansıtmaktadır.¹⁸⁰

Bununla birlikte Kürt toplulukları arasında İmâmiyye Şia'sına mensup olanların yanı sıra, Sünnî veya diğer Şîî kollara bağlı gruplar da bulunmaktadır. Bu durum, Kürtlerin sadece etnik değil, aynı zamanda dinî ve mezhebî bakımdan da heterojen bir yapıya sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Bunların içerisinde Ehl-i Hak inancına sahip olan Kürtler ile Yezîdî inancına mensup Kürtler bulunmaktadır. Nitekim araştırmaların en çok yoğunlaştığı konulardan birisi de bu bağlamda Ehl-i Haklar ve Yezîdîlerin dinî düşüncelerindeki benzerliktir. Yezîdî ve Ehl-i Hak inançları Kürtlerin yaşadıkları bölgelerde ortaya çıkmıştır. Bu yüzden bahsi geçen bu inançların genel olarak çoğunluğunu Kürtler oluşturur. Bu sosyolojik durum İran'daki diğer etnik gruplar arasında geniş kabul görür.¹⁸¹ Öte yandan Ehl-i Haklar'dan olan Dilfan kabilesi, Kuzey Luristan'ın en önemli Ehl-i Hak aşiretidir. Güneyde yaşayan Kürtlerin kullandıkları *Lakki* lehçesini konuştukları söylenir. Bu da Dilfan'ın Hazar vilayetleriyle bir bağlantısı olduğunu gösteriyor ki, buna Azerbaycan'da dahildir.¹⁸² Bu bilgilerden hareketle Ehl-i Haklar ve Yezîdîlerin yoğun sosyal etkileşim içinde oldukları ifade edilir. Bu yüzden her ikisinde hem inanç hem de ritüel açısından dikkate değer benzerlikler vardır.¹⁸³

Ehl-i Haklar ve Yezîdîliğin kökleri, İran ve Irak'ın Kürt bölgelerine dayanan iki senkretik inanç olarak kabul edilmektedir. Her iki inanç sistemi de Sûfi İslam'ın unsurlarını ve yerel Kürt geleneklerini bünyesinde barındırmaktadır. Öte yandan Ehl-i Hak inanç sisteminde yer alan melek hiyerarşisi ve kutsal varlıklara yönelik saygı, yapısal açıdan Yezîdîlerin melek merkezli tapınma anlayışıyla belirli benzerlikler göstermektedir.¹⁸⁴

Melek inancı veya kültü hem Ehl-i Haklarda hem de Yezîdîliğin kozmoloji ve mitolojisinde önemli bir rol oynamaktadır. Kısacası Melekler, Tanrı imgesinin ayrılmaz ve tamamlayıcı bir parçasıdır. Onlar, Melekleri Tanrıya bağlayan ilâhî ruhun taşıyıcısı olarak gördükleri için her iki inancın ayrılmaz bir noktası haline gelmiştir.¹⁸⁵

¹⁸⁰ Pietro A Shakarian, "Top Ten Origins: Russia's Relations With The Kurds", *Current Events in Historical Perspective* (blog), 14 Kasım 2017, 4.

¹⁸¹ Martin Van Bruinessen, *Mullas, Sûfis And Heretics: The Role of Religion in Kurdish Society: Collected Articles* Isis Press; Gorgias Press Lcc, 2011), 38.

¹⁸² Minorsky, "The Goran", 88.

¹⁸³ Bruinessen, *Mullas, Sûfis And Heretics*, 43.

¹⁸⁴ Hamzeh'ee, *Yâresân*, 189.

¹⁸⁵ Heval Batu, "Ferîştênasi di Ezîdîti Yâresâniye da", *Nubihar Akademi* 5/19 (30 Haziran 2023), 51.

Nitekim Yezîdîlik, sıklıkla antik dinî unsurlar ile İslâmî öğelerin bir sentezi olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan, tarihsel süreçte Safevîler, özellikle Kürt aşiretlerine yönelik baskı ve tehcir politikaları uygulayarak bu inanç yapılarını hem mezhebî hem de etnik açıdan dönüştürme çabası gütmüşlerdir. Bu çerçevede Şah I. Abbas, 1610 yılında, aralarında önemli bir Yâresân (Ehl-i Hak) ailesinin de bulunduğu Mukrî Kürtlere karşı kapsamlı bir saldırı gerçekleştirmiştir. Bu süreçte, Mukrî Kürtlerinin erkek mensupları hedef alınarak sistematik bir katliam uygulanmıştır. Yâresân geleneğinde önemli bir figür olarak kabul edilen Sarem-i Mukrî de bu katliamda hayatını kaybedenler arasında yer almaktadır.¹⁸⁶ Öte yandan Yezdan Farruhi'ye göre Kürt emirleri ile Şah İsmail arasında ilk ilişki de Sarem-i Mukri zamanında olmuştur.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Hamzeh'ee, *Yâresân*, 116.

¹⁸⁷ Yezdan Ferruhi - Areş Eminpur, “Şah İsmail, Kürd Ümerası ve Diyarbekir'in İran'dan Ayrılması”, çev. Ercan Gümüş, *International Journal of Kurdiname* 5 (2021), 127.

SONUÇ

Ehl-i Hak inancı, Şîîliğin gulât (aşırı) kollarından biri olarak değerlendirilmekle birlikte, mistik, ezoterik ve özgün yapısıyla klasik Şîî doktrinlerinden önemli ölçüde ayrılmaktadır. İran’da “Ali İlâhîler” ya da “Ali Allahîler” gibi isimlerle anılan bu topluluk, Hz. Ali’yi tanrısal bir figür olarak merkeze alan inanç sistemi nedeniyle tarih boyunca hem Sünnî hem de Şîî çevrelerden dışlanmış; bidat, sapkınlık ve küfür suçlamalarıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu durum, Ehl-i Hakların yüzyıllar boyunca inançlarını kapalı, gizemli ve ezoterik bir yapıda sürdürmelerine neden olmuştur.

14. yüzyılda Sultan İshak önderliğinde İran’ın batısında şekillenen bu inanç sistemi, günümüzde ağırlıklı olarak İran ve Irak’ın Kürt bölgelerinde yaşatılmaktadır. Ancak bu coğrafyanın dışında, nüfus yoğunluğu az da olsa Azerbaycan topraklarında da Ehl-i Hak mensuplarına rastlanmaktadır. Özellikle İran Azerbaycan’ında yer alan İlıxıçı (İlhıcı) köyü, bu inancın önemli merkezlerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Türk etnik kökenine sahip olan bu topluluk, tarihsel olarak “Görenler” adıyla anılmış ve Ehl-i Hak inancının Azerbaycan’daki kültürel izdüşümlerine katkıda bulunmuştur.

Azerbaycan’da yaşayan Ehl-i Hak toplulukları, tarih boyunca karşılaştıkları sosyal dışlanma, dinsel ötekileştirme ve siyasal baskılar nedeniyle inançlarını açık biçimde ifade etmekten kaçınmışlardır. “Sır Talibi” ya da “Ali Allahî” gibi halk arasında kullanılan adlandırmalar, bu topluluklar tarafından benimsenmemekte ve çoğu zaman dışlayıcı bir anlam taşımaktadır. Ehl-i Haklar, bu nedenle kimliklerini muhafaza ederken aynı zamanda toplum içindeki görünürlüklerini sınırlı tutmayı tercih etmişlerdir.

Tarihsel belgeler, Azerbaycan’ın özellikle Karabağ bölgesinde Ehl-i Hak topluluklarının mevcudiyetine işaret etmektedir. Ancak bu yapı, Safevîler sonrası dönemde yaşanan mezhep politikaları, 20. yüzyılda Sovyet rejiminin din karşıtı uygulamaları ve nihayet Ermeni-Azeri çatışmalarının yol açtığı zorunlu göçler sonucunda büyük ölçüde çözülmüş ve bölgedeki Ehl-i Hak varlığı neredeyse ortadan kalkmıştır. Bu süreç, hem topluluğun demografik yapısını parçalamış hem de kültürel mirasının görünürlüğünü büyük ölçüde azaltmıştır.

Her ne kadar günümüzde Azerbaycan’daki Ehl-i Hak nüfusu sınırlı olsa da, bu inancın tasavvufî ve poetik boyutları yerel kültürel hafızada yaşamaya devam etmektedir. Özellikle Miskin Abdal, Nesîmî ve Âşık Alesker gibi ozan ve sûfî şahsiyetler aracılığıyla Ehl-i Hak düşüncesinin izleri Azerbaycan edebiyatında, şiirinde ve halk inançlarında

varlığını korumuştur. Bu yönüyle Ehl-i Hak inancı, yalnızca tarihsel ve teolojik bir olgu değil, aynı zamanda edebî ve kültürel bir miras olarak da değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak, Ehl-i Hakların Azerbaycan'daki varlığı, sayıca az olsa da, hem tarihsel belgelerle hem de kültürel yansımalarla belirginleşmektedir. Bu topluluk, karşılaştığı siyasal ve toplumsal zorluklara rağmen inanç sistemini koruyarak özgün kimliğini sürdürebilmiştir. Azerbaycan'da Ehl-i Hakların araştırılması, sadece azınlık bir inanç grubunun değil, aynı zamanda çokkültürlü ve çokinançlı bir tarihî geçmişin de anlaşılması açısından büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Akın, Bülent. “Ehl-i Haklarda Kelamhanlık Geleneği ve Kelamhan Defterlerinin Geleneğin Korunması ve Aktarımdaki Rolü ‘Hüma Kuşu Yere Düştü Ölmedi’”. *Milli Folklor* 111 (2016). <http://www.millifolklor.com>
- Aksüt, Ali. “Elbistan Nurhak Ekinözü Afşin Alevîliği Üzerine”. *Alevîlik-Bektâşîlik Araştırmaları Dergisi* 15 (01 Temmuz 2017), 257-297. <https://doi.org/10.24082/abked.2017.15.011>
- Alay, Okan. “Bingöl ve Tunceli Yöresinde Şafî ve Alevî Toplumunda Nazar ve Uğurla İlgili İnanış ve Uygulamalar”. *Folklor/Edebiyat* 25/98 (01 Ocak 2019), 327-338. <https://doi.org/10.22559/folklor.365>
- Alerli, Dimes Hak. *Şah Hatayi: Şia, Safevî, Yoksa Kızılbaş?!* Baku, Azerbajian, 2. Basım, 2019.
- Algar, Hamid. “Bektâşî ve İran Temaslar ve Bağlantılar”. *Tarihi ve Kültürel Boyutları ile Türkiye’de Alevîler, Bektâşîler, Nusayrîler*. 28 4. İstanbul: Ensar Neşriyat, 61. Basım, 1999.
- Allahamanlı, Mahmud. “Safevîlerin Büyük İdeolu Miskin Abdal”. *Kredo Yayınları* (04 Nisan 2019), 3.
- Arıkan, Adem. “İslam Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 348-379.
- Asker, Naile. “19. yüzyıl Aşık Şiirinde Tasavvufi Motifler”. *Bilimsel Eksen-Sicientific* 20 (2017).
- Atıcı, Abdulkadir. *Sungur Türkçesi*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.
- Ay, Resul. “Erken Dönem Anadolu Sufiliği ve Halk İslam’ında Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri”. *Bilig* 72 (2015), 01-24.
- Babacan, İsrâfil. “İran Türkleri Arasında Yaygın Bir İnanç: Ehl-i Hak ve Kutsal Kitapları Bayrak Kuşcuoğlu’nun Kelamları”. *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi* 33 (2005).
- Bahşeliyev, Fahrettin Salim. *Milli Yaddaş Sisteminde İrfan ve Tasavvuf*. ed. Hüseyin İsmayılov. Azerbaycan Milli İlimler Akedemisi: Amea yayınları, 2010.
- Bahşeliyev, Fahrettin Salim. “Saz Senetinin Azerbaycan Sûfizmdeki Yeri ve Mövgeyi”. *Azerbaycan Mili İlimler Akademisi, Bakü/Azerbaycan* 2/32 (2016).
- Batu, Heval. “Feriştenasi di Ezîdîti Yarsaniye da”. *Nubihar Akademi* 5/19 (30 Haziran 2023), 35-51. <https://doi.org/10.55253/2023.nubihar.1297080>

- Bois, Thomas. *The Kurdish*. Beriut, Lebanon: Khayat Book & Publishing Company, 1966.
- Bulut, Halil İbrahim ve Harun Yıldız. *Alevilik-Bektaşîlik: Tarihi, Dini, Sosyal ve Güncel Boyutlarıyla*. 1. baskı. Ankara: Bilay Yayınları, 2021.
- Bruinessen, Martin Van. *Mullas, Sufis And Heretics: The Role of Religion in Kurdish Society : Collected Articles*. Isis Press; Gorgias Press Lcc, 2011.
www.gorgiaspress.com
- Bruinessen, Martin Van. "Religion in Kurd". *Kurdish Times* (New York) vol. 4 nos. 1-2 (1991), 2-27.
- Bruinessen, Martin Van. "Religious Practices in The Turco-Iranian World: Continuity and Change". *Utrecht University* 39-40 (2005), 101-121.
- Bruinessen, Martin Van. "Veneration of Satan Among The Ahl-e Haqq of The Goran Region". *Fritillaria Kurdica Bulletin of Kurdish Studies* 3-4 (2014).
- Bruinessen, Martin Van. "Islam's Margins: Ahl-e Haqq, Angels and Peacocks, and The Marginal Scholars Who Loved Them". *Utrecht University, Paper Presented at the Conference Faces of Islam: Of Tolerance and Coercion*.
- Can, Mutlu. "Hete Baweri, İbadet u Organizebiyayişi ra Peveronayişe Elewitiya Dersimi û Yarsaniye". *Nubihar Akademi* 5/17 (30 Haziran 2022), 147-164.
<https://doi.org/10.55253/2022nubihar.1125484>
- Can, Reyhan Rafet. "İran'da Ehl-i Hakların Kutsal Mekanları". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 107 (29 Eylül 2023), 57-73.
<https://doi.org/10.60163/hbv.107.004>
- Çapan, Mazlum. *Coğrafya ve İnanç İlişkisi Bağlamında Ezîdiler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Dedeyev, Bilal. "Osmanlı-Azerbaycan Sosyo-Kültürel İlişkileri Bağlamında Hurûfilik ve Bektâşîlik". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 100 (13 Aralık 2021), 211-234. <https://doi.org/10.34189/hbv.100.010>
- During, Jean. "Ehl-i Hak'ın Cem ve Manevî Meclisleri". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 107 (29 Eylül 2023), 1-12. <https://doi.org/10.60163/hbv.107.001>
- During, Jean. "Le Systeme Des Offrandes Dans La Tradition Ahl-e Haqq". *Syncretistic Religious Communities in the Near East*. ed. Kehl Bodrogi vd. 49-64, 1997.
https://doi.org/10.1163/9789004378988_008
- During Jean, *The Spirit of Sounds: The Unique Art of Ostad Elahi*, Cornwall Books, 2003.
- Düzgün, Hüseyin. "1. Uluslararası Kafkasya Halk Kültürü Kongresi". ed. Yavuz Selim Kafkasyalı. Geleneksel Aşık Sanatı ve Edebiyatı Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2018.

Ebû Nu‘aym el-İşfahânî, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetu'l-evliyâ' ve tabaqātu'l-aşfiyâ'*, thk. M. Abdülkâdir Ata, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.

Farkhadov, Ali. *Azerbaycan Türklerinin Etnik Kimliğinin Oluşumu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1998.

Ferruhi, Yezdan- Eminpur, Areş. “Şah İsmail, Kürd Ümerası ve Diyarbekir’in İran’dan Ayrılması”. çev. Ercan Gümüş. *International Journal of Kurdiname* 5 (2021), 125-138.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008.

Gallagher, Amelia. *The Fallible Master of Perfection: Shah İsmail in The Alevî-Bektashi Tradition*. Ottawa: Library and Archives Canada, Doktora Tezi, 2006.

Gasımova, Aida. “Bir Gazelin Nesimesi”. *Homeros Yayınları* 4/3 (26 Ağustos 2021), 125-135. <https://doi.org/10.33390/homeros.4.3.01>

Geyikoğlu, Hasan. “Şah İsmail’in Devlet Kurma Yolundaki Faaliyetleri ve Akkoyunlularla Şerur Muharebesi”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 14/33 (2007), 217-225.

Gordlevsky, Vladimir Aleksandır. “Karakoyunlu (Maku Hanlığı’na Bir Geziden Derlenmiş Bilgiler)”. çev. Namiq Musalı. *Alevîlik-Bektâşilik Araştırmaları Dergisi* 4 (1962), 341-416.

Hacıyev, İ (ed.). “Elmi Eserler”. *Azerbaycan Mili İlimler Akademisi, Nahçıvan Bölmesi* 17 (2021), 6-16.

Hajizada, Mohammad Dawod. *Yâresân (Ehli- Hak) Cemaatinin Teşekkül Süreci ve İnanç Esasları*. Konya: Necemettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024.

Hamzeh’ee, M. Reza. *Yâresân (Ehl-i Hak) bir Kürt Cemaati Üzerine Sosyolojik Tarihsel ve Dini Tarihsel Bir İnceleme*. çev. Ergin Öpengin. İstanbul: Avesta Yayınları, 2008.

Hosseini, Seyede Behnaz. *The Yarsan of Iran, Socio-Political Changes and Migration*. Singapore: Palgrave Macmillan, 2020.

Hüseynzade, Tofik. *Miskin Abdal- Geyb Ereni, Tasavvuf Piri*. Azerbaycan, Bakü, Bakı Neşriyat., ts.

Hüseynzade, Tofik. *Safevîlerin Büyük Evliyası Miskin Abdal*. ed. Mürsel Hekimov. Azerbaycan: Şems Neşriyat, 2005.

Ivanow, Wladimir. *The Truth-Worshippers of Western Iran: Ahl-i Haqq Religion and Ritual*, GMS Vol. XIV, Royal Asiatic Society, London 1953

- İdare, Abdullah. *Yâresânilik (Ehl-i Hak) ve Yâresânilikte Tasavvufî Unsurlar*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- İsmayılov, Hüseyin. *Miskin Abdal*. ed. Yaşar Qarayev. Bakı Seda Yayınları, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi., 2001.
- İmadeddin Nesîmî, *İmadeddin Nesîmî: Seçilmiş Eserleri*, ed. Hamid Araslı vd. Baku, Azerbaycan: Lider Nashriyyat, 2015.
- Kalafat, Yaşar. “Karapapah Türkleri”. Asam Kafkasya Araştırmaları, ts.
- Kaplan, Doğan. “Kürtler”. *Ehl-i Haklar (Yâresânilik) ve Kürtler*. 2/266-275. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015.
- Karaca, İbrahim. “Ali İlâhi Değil Ehl-i Hak’ız Ehl-i Hak Türklerinde Ali Kültü”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 105 (29 Mart 2023), 233-243. <https://doi.org/10.34189/hbv.105.010>
- Karaca, İbrahim. *Ehl-i Haklarda Kültürel Hayat*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Karaca, İbrahim. “Ehl-i Haklarda Toplumsal İlişkiler”. *Asya Studies* 4/Special Issue (Özel Sayı) 1 (25 Aralık 2020), 51-55. <https://doi.org/10.31455/asya.796895>
- Karaca, İbrahim. “Ehl-i Haklarda Yediler”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 100 (13 Aralık 2021), 147-158. <https://doi.org/10.34189/hbv.100.007>
- Karaca, İbrahim. “İran Ehl-i Haklar’ı Örneğinde; İnanç Merkezli Toplulukların Sosyal Yapıları Oluşumunda Dini İnanışların Etkisi” 11/3 (2019), 279-289.
- Karaca, İbrahim. “Maniheizm İnanıcının Ehl-i Hak İnanıcına Etkileri”. *Turkish Studies-Comparative Religious Studies* Volume 17 Issue 3/Volume 17 Issue 3 (2022), 265-275. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.62493>
- Karaca, İbrahim. “Perviz Babazade, Hemase-i Por Şukuh Ehl-i Hak Çeheltenan, 1347 (1968),” *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 104 (03 Aralık 2022), 581-583. <https://doi.org/10.34189/hbv.104.031>
- Karimli, Teymur. “İmadeddin Nesimi: Selefler ve Halefler-Orta Asırlar Elyazmaları ve Azerbaycan Medeniyetinin Tarihi Problemleri”. Azerbaycan: Amea Muhammed Fuzûlî Adına El Yazmaları Enstitüsü, 2019.
- Kasımlı, Muharrem. “Aşık Edebiyatının Milli ve Tarihi Özelliği”. *Folklor və Etnografya* 03-04 (2017).
- Kavak, Abdulcebbar. “Türkmenler ve Kürtler Arasında Alevî-Bektâşî Geleneği ve Başlıca Temsilcileri: Irak Örneği”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2019), 261-277.

- Kaya, Ali. "Ehl-i Hak Topluluklar (İran Alevîleri) ile Dersimliler'in İnanç Zemininde Karşılaştırılması". Tunceli Üniversitesi, 2013.
- Kreyenbroek, Philip G. "The Religious Textual Heritage of The Yarsan (Ahl-e Haqq)". *Oral Tradition* 35/2 (2022), 331-340.
- Küçükbeğir, Esin. "Küçük Luristan Atabeyliği'nde Kadın Bir Hükümdar: Devlet Hatun". *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2017), 15-23.
- Küçükkalfa, Ahmet. "Ali-İlahîs: Interview on Ali İllâhîsm & Sayyid İnayad Stories (2014)". *Alevîlik-Bektâşîlik Araştırmaları Dergisi* 20 (30 Aralık 2019), 275-300. <https://doi.org/10.24082/2019.abked.234>.
- Küçükkalfa, Ahmet. "Melek Tavus'un Yükselişi ve Düşüşü / Mr. Bruinessen'e Taziye: Ehl-i Haklar Maalesef Melek Tavusu Öldürdüler. Etini Yediler, 'Yeniden Doğum' ve 'Yeniden Ziyafet' İçin Kemiklerini Özenle Ayırdılar." *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi* 7/13 (30 Haziran 2024), 192-218. <https://doi.org/10.35235/uicd.1430823>
- M.A, Fred. C. Conybeare. *The Key of Truth a Manual of The Paulician Church of Armenia*. 410 Cilt. Formerly Fellow of Universty Collage Oksford, 1898.
- Minorsky, Vladimir. "Karakoyunlu Cihanşah ve Şiirleri". çev. Mine Erol. *Türk Tarih Kurumu Basımevi* 2 (1970).
- Minorsky, Vladimir. "The Guran." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Cilt 11, Sayı 1 (1943): 75-103.
- Moosa, Matti. *Extremist Shiites: The Ghulat Sects*. Syracuse, N.Y: Syracuse University Press, 1. Baskı., 1987.
- Musalı, Namiq. *Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 1. Basım, 2013.
- Nazarova, Adile. *Aşık Elesger Yaradıcılığında Sûfizm*. Azerbaycan Milli İlimler Akedemisi, Elim ve Tahsil., 2023.
- Nursel, Emine. *1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkaz Hanlıklarının Faaliyetleri*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Osmanova, Laman. "Poeziya Shah Hatai v Azerbaydzhanskom-i Anatoliyskom Ozan-Ashugskom Tvorchestve". *Philological Sciences/Colloquium-journal* 17 (2022), 140. <https://doi.org/10.24412/2520-6990-2022-17140-70-73>
- Özdemir, Ali Rıza. "Alevîlik ve Ehl-i Hak (Yâresân): Benzerlikler ve Farklılıklar". *Erzincan Üniversitesi, Sosoyal Bilimler Enstitüsü*, 253-286.
- Özkan, Recep (ed.). *3. Uluslararası Develî-Âşık Seyrânî ve Türk Kültürü Kongresi*. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Birinci baskı., 2023.

- Reşitoğlu, Sevda Orak. “Kelamên Soranî di Metnên Yarsanî de: Mînaka Nêrgiz Xanim Şehrezorî”. *Nubihar Akademi* 5/17 (30 Haziran 2022), 131-146.
<https://doi.org/10.55253/2022nubihar.1120270>
- S.Eliyev vd. “8. Sınıf Edebiyyat”. *8. Sınıflar İçin Edebiyyat Ders Kitabı*. 208. Baku, Azerbaijan: Azerbaycan Miili Eğitim Bakanlığı, Azerbaycan Milli Eğitim Bakanlığı., 2015.
- Shakarian, Pietro A. “Top Ten Origins: Russia’s Relations With The Kurds”. *Current Events in Historical Perspective* (blog), 14 Kasım 2017.
<http://origins.osu.edu/print/5128>
- Soltani, Muhammet Ali. “Serencam, Velayetname ve Buyruk’ta Alevîlerin Ortak İnançları”. çev. Esra Doğan Turay. *Alevîlik-Bektâşîlik Araştırmaları Dergisi* 16 (01 Aralık 2017), 247-324. <https://doi.org/10.24082/2017.abked.12>
- Surdashi, Bayanne. *Kâkâî Faith, Rites and Rituals: An Esoteric Kurdish Muslim Group Shrouded in Mystery and Symbolism*. Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Şebusteri, Şeyh Mahmut. “Gülşeni-Raz”. ed. Nesib Göyüşov. çev. Möhsün Nağisoğlu. *Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Mehemed Fuzûlî Adına El Yazmaları Enstitüsü* 12 (2005), 175.
- Şirinov, Akil (ed.). *İzahlı Dini Terminler Lüğeti*. Baku, Azerbaijan: Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi, 2020.
- Tanyıldızı, Eda- Azar, Birol. “Hallâc-ı Mansûr’un Mesnevi Üzerindeki Etkisi”. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 7/3 (31 Temmuz 2021), 712-723. <https://doi.org/10.20322/littera.954933>
- Telci, İsmail Numan. “Bir Etno Dini İnanış Olarak İran’daki Yarsan İnanıcı: Tarihi Esasları ve Bugünkü Durumu”. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2017), 435-454. <https://doi.org/10.18403/emakalat.339754>.
- Tezokur, Muhammed Hadi. “Dini İnanç ve Ritüelleriyle Kakâîler”. *International Journal of Kurdish Studies* 6/2 (2020), 281-304.
- During “A Critical Survey on Ahl-e Haqq Studies in Europe and Iran”, *Alevi Identity: Cultural, Religious and Social Perspectives*. London: Taylor and Francis, 1st ed., 2005.
- Turay, Esra Doğan. “İran Alevîleri ve Ehl-i Haklarda Kadın, Kırmanşah Baba Yadigâr’da Riyazette Bulunan Kadınlar” 28 (2014), 155-185.
- Üzüm, İlyas. “Kızılbaş”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/kizilbas> (erişim 09 Temmuz 2025).

Valehoğlu, Fahri. “Borçalı Menşei ve Etnik Sınırları”. *Bizim Ahıska* 36 (ts.).

Vali, Shahab. “Yarsan mı Ehl-i Hak mı Kürt İnançlarının İsimlendirilmesi Üzerine”.

Yalcin, Nihat- Behnoud, Yashar. “Müziğin Kutsallığı Bağlamında Ehl-i Hak Cem Makamlarının Müziksel ve Ritüelik Analizi”. *Alevilik-Bektâşilik Araştırmaları Dergisi* 8/1 (01 Temmuz 2016), 132-202. <https://doi.org/10.12973/abked.81.006>

Zavieh, Seyedeh Sara Seyedahmady vd. “Tambur as Stringed Music Instrument: Role, Qualities, Influences, on Yarsanism”. *International E-Journal of Advances in Social Sciences* 2/4 (2016).

anl.az. “Sazın Leyakatı veya Azerbaycan’ın Ruhani Bütövleşmesi Üçün Heyir-Dua”. 17 Mart 2007. Erişim 04 Nisan 2025.

https://anl.az/down/medeniyyet2007/mart/medeniyyet2007_mart_279.htm

“Sultan İshak- Ehli Haklığın Kurucusu (İz Bırakanlar 3. Bölüm)”. haz. Cavit Murtezaoğlu. *Sultan İshak- Ehli Haklığın Kurucusu (İz Bırakanlar 3. Bölüm)*. You Tube. Yayın Tarihi 25 Mart 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=sDjq1jFWsME>

Yaran Nedir? “T.C Çankırı Valiliği”, ts.

<http://www.cankiri.gov.tr/yaran#:~:text=Y%C3%A2ren%20s%C3%B6zl%C3%BCk%20anlam%C4%B1%20olarak%20dost,olu%C5%9Fturduklar%C4%B1%20toplu lu%C4%9Fa%20ise%20y%C3%A2ran%20denilmektedir.>